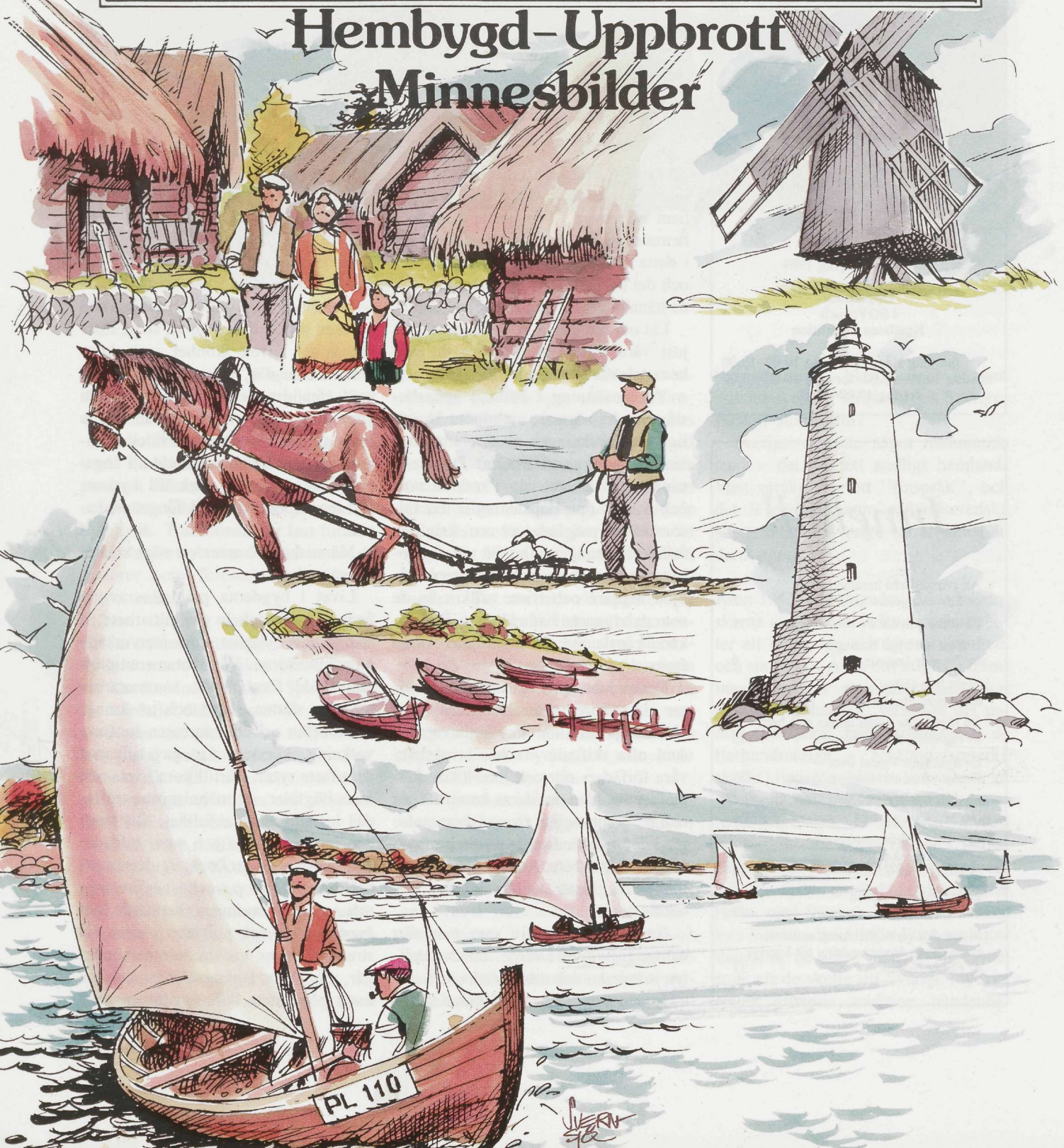

KUSTBON

Förbindelselänk för Estlands svenskar

Nr 4 Årgång 41 December 1984

Hembygd-Uppbrott Minnesbilder

JERRY
80

Förbindelselänk för
Estlands svenskar
Utgiven av kulturföreningen
SVENSKA ODLINGENS
VÄNNER
Redaktör: *Edvin Lagman*
Redaktionssekreterare:
Hugo Mickelin
Ansvarig utgivare: *Thomas Lorentz*
I redaktionen: *Tomas Dreijer*
Göran Treiberg, Inger Söderlund
Omslagsteckningar efter bildmaterial: *Anders
Svernsjö*
Red. och exp. Vikingagatan 25 1/2 tr ned
113 42 Stockholm
Tel. 32 48 78
Kustbons & SOV:s postgiro
35 13 11-6
1984 utkommer Kustbon med
fyra nummer
Prenumerationspris 75 kr
Dödsannonser 100 kronor
Övrig annonsering:
1/1 500:- 1/2 300:-
1/4 150:- 1/8 100:-
ISSN 0345-6706
Civiltryck, Köping 1984

**Öppettider
i SOV:s och
Kustbons expedition**

måndag stängt tisdag 10.00–15.00
onsdag 10.00–15.00 torsdag 10.00–13.00
fredag 10.00–15.00

Innehåll

Att tvingas från hemmet av <i>Edvin Lagman</i>	2
På uddar och öar av <i>Viktor Aman</i>	5
Hur en hel bygd bröt upp av <i>Thomas Lorentz</i>	9
Flykt från Enby av <i>Anders Stenholm</i>	12
Då rågöborna måste lämna sina hem av <i>Ingeborg Pöhl-Andersen</i>	15
En flykt från Vippal över Finska viken av <i>Manfred Nyman</i>	20
Flykten från Ramsholm, Nuckö i Estland av <i>Alexander</i>	24
Den sista flyktingtransporten av estlandssvenskar till Sverige av <i>Hilda Alun-Elenbo</i>	26
Estlandssvenska öden av <i>Hugo Mickelin</i>	29
Myter och verklighet kring estlands- svenskarnas återinvandring till Sverige av <i>Elmar Nyman</i>	31

Edvin Lagman

Att tvingas från hemmet

Aftonstämning vid Sviby på Ormsö

Ett komplicerat mönster med skiftande inslag bestämmer vårt förhållande till hem och bygd. Tvingas vi bort från hemmet reagerar vi med utgångspunkt i detta mönster. Det är en del av oss och det bestämmer våra reaktioner både känslomässigt och förnuftsmässigt.

Låt oss söka reda ut vad som skapat just våra relationer till våra tidigare hem och vår hembygd i Estland.

Vår bosättning i Estland ägde bestånd under närmare sjuhundra år, enligt vad forskningen med relativt stor visshet har kunnat utröna. De första svenskarna bosatte sig i trakten norr och väster om Hapsal under en tid, som säkert präglades av oro, krig och folkomflyttningar. Det är väl sannolikt, att de nya bosättningsorterna erbjöd lugnare och friare villkor än de som nybyggarna hade lämnat. En starkare känsla av självständighet växte fram.

Denna känsla av självständighet visar sig senare under historiens gång vid många tillfällen då makthavarna – som ofta skiftade – sökte kringskära våra förfäders rätt och livsvillkor. Urkunder berättar om deras kamp för att enligt ursprunglig överenskommelse med de styrande få sitta på sin jord och fullgöra sitt arbete. Många gånger blev det hårda duster mellan bönder och lokala herrar.

En jord och ett liv som man fått kämpa för vinner i värde. Banden mellan människa och mark stärks.

Jorden som gav människorna deras

utkomst var karg. Den krävde mycket arbete. Villkoren var tidvis hårda. Men även detta kan ha stärkt känslan för mark och skog och vatten – ibland kunde man känna en bitter kärlek till de kargaste backar.

Man hade i sin dagliga gärning inte mycken tid till övers för att se på markernas och havets skönhet, men skönheten fanns där, och man var också medveten om den. Den utgjorde en yttre inramning av livet. Man kunde njuta av den när man lyfte blicken någon gång, när man vandrade till ängsmarkerna, när man gick till kyrkan, när man rodde ut med fångstredskapen.

Människa och natur var nära knutna till varandra.

Livet i bygderna präglades av en fast gång. Årscykeln gav allt arbete en stadga och trygghet, som återverkade på människorna. Vårarbeten som plöjning, sådd, första fisket, sommararbeten som slåtter, skörd och tröskning, höstarbeten och vinterarbeten som avverkning, körslor m m gav tillvaron dess fasta rytm. Härtill kom livets och årets högtider, då människorna träffades i glädje och lekfullhet, allt inom den ram som bygd och natur bildade. Jul, påsk, pingst och midsommar, bröllop, barndop och begravning, männen i skymningen berättade om äventyr på havet, pojkar i båtar vid stranden under vackra sommarsöndagar, flickorna i skogsgläntor och på moar plockande bär, ungdomen dan-

Löväng i maj

Foto Per Söderbäck

Bygata i Spithamn

Foto Per Söderbäck

sande vid stranden i sommarnattsskymningen – detta var högtid, fest och gemenskap.

Under århundradenas lopp hade en stark tradition utvecklats, som knöt samman människorna i bygemenskap och i den vidare gemenskapen mellan bygderna. Traditionen var fast förankrad i miljön och var därmed en av de faktorer som förenade människorna och orterna.

Den främsta gemenskapsfaktorn mellan människorna själva och mellan människorna och marken där de levde var kanske ändå språket. Språket – i det här fallet dialekterna – är i viktiga avseenden en produkt av miljön och återspeglar också denna miljö. Hur nära språk och miljö hör samman, märker vi när vi träffas och talar om förhållandena i våra gamla bygder. För att få de mest träffande uttrycken och för att återge de riktiga känslorna tillgriper vi barndomens och ungdomens mål. Riksspråket saknar ord och valörer som vi behöver i dessa sammanhang.

Sverige – Sveriges rike och det svenska "högspråk" som talades där –

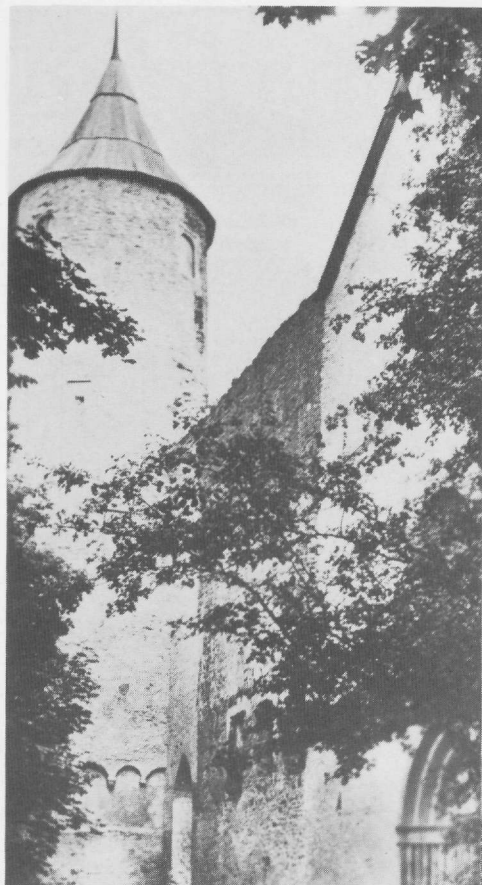
var inte främmande för estlandssvenskarna. Det föreligger klara vittnesbörd om att det sedan gammalt funnits en stark känsla av samhörighet med det land, från vilket de en gång hade utvandrat. Främst kände man väl den språkliga gemenskapen. Även om de estlandssvenska dialekterna avsevärt skiljde sig från riksspråket, så var man ändå mycket klart medveten om sambanden. Det svenska riksspråket var undervisningsspråk i de estlandssvenska skolorna, läroböckerna var på rikssvenska och rikssvenskan var den form av svenskan som estlandssvenskar från skilda dialektområden använde i umgänget med varandra, om dialekterna skiljde sig så mycket att man hade svårt att förstå varandra.

Det fanns också en kulturell gemenskap mellan Sverige och Estlands svenskbygder. Denna utvecklades särskilt starkt under mellankrigstiden då förbindelserna med Sverige var livliga. Svensk litteratur och svenska tidningar lästes, Birkas folkhögskola och det svenska gymnasiet i Hapsal förmedlade en bred kontakt mellan Sverige och de estlandssvenska byarna. Till

förbindelserna bidrog också den estlandssvenska sjöfarten på Sverige, särskilt Stockholm.

Sverige var inte något främmande land – det var ett andligt hemland. Men språket var ett "finspråk", och det levnadssätt som estlandssvenska gäster mötte i Sverige var ett annat än deras eget.

Åren 1943–44 tvingades estlandssvenskarna av rådande svåra omständigheter att bryta upp och lämna sina hem och sina byar. Även om krig och främmande herrars grymheter hade gjort tillvaron outhärdlig, smärtade det naturligtvis dock, när banden med de flerhundraåriga bosättningsorterna skulle klippas av. Detta kan vi mer än väl förstå mot bakgrunden av det som ovan sagts om förhållandet mellan människor och mark. Det gick lättare för de yngre. De hade framtiden för sig och var fyllda av förhoppningar inför mötet med Sverige. Deras rötter hade inte hunnit växa alltför djupt ner i jorden. För de äldre innebar uppbrottet trots att de skulle till Sverige mycken tragik. Historia, tradition, bundenhe-

*I Hapsals slottsruin
Väderkvarn på Ormsö (t h)*

ten till mark och hav levde starkt, den konkreta situationen innefattade gripande element: egendom som måste överges, djur som måste släppas ut och lämnas vind för våg. Den trygghet som bygemenskapen hade givit var borta, man visste inte var man skulle hamna, vem som skulle bli ens granne och vilket arbete man skulle sättas att utföra.

Men även andra frågor brände, frågor som riktades bakåt: vem kommer att förvalta marken vi lämnar, hur kommer de att göra det? Alla kände att uppbrottet var definitivt, att allting hade lämnats för alltid och att man inte skulle få återse stranden, åkrarna och ängarna. Parentesen skulle slutas om de sjuhundra åren.

Genom de omstörtande händelserna i början av 1940-talet hade tanken på överflyttning till Sverige uppkommit och varefter tagit allt fastare form. Ändå var det väl för många så, att när det skreds från tanke till handling var det något oerhört som hände. De yttre

förhållandena, fronten som åter närmade sig och med den andra herrar, tryckte oemotståndligt på och krävde snabb verkställighet av uppbrottsplanerna. Det var ödesmättande ögonblick. Några ord av en kvinna har etsat sig in i minnet: När vi skulle lämna ön föll jag på knä i rågen och bad. I fjärran dundrade redan kanonerna.

Fyrtio år eller mer har nu gått sedan estlandssvenskarna lämnade sina orter. Finns fortfarande bindning till det forna hemmet? Hur ser man på uppbrottet nu, i det längre tidsperspektivet?

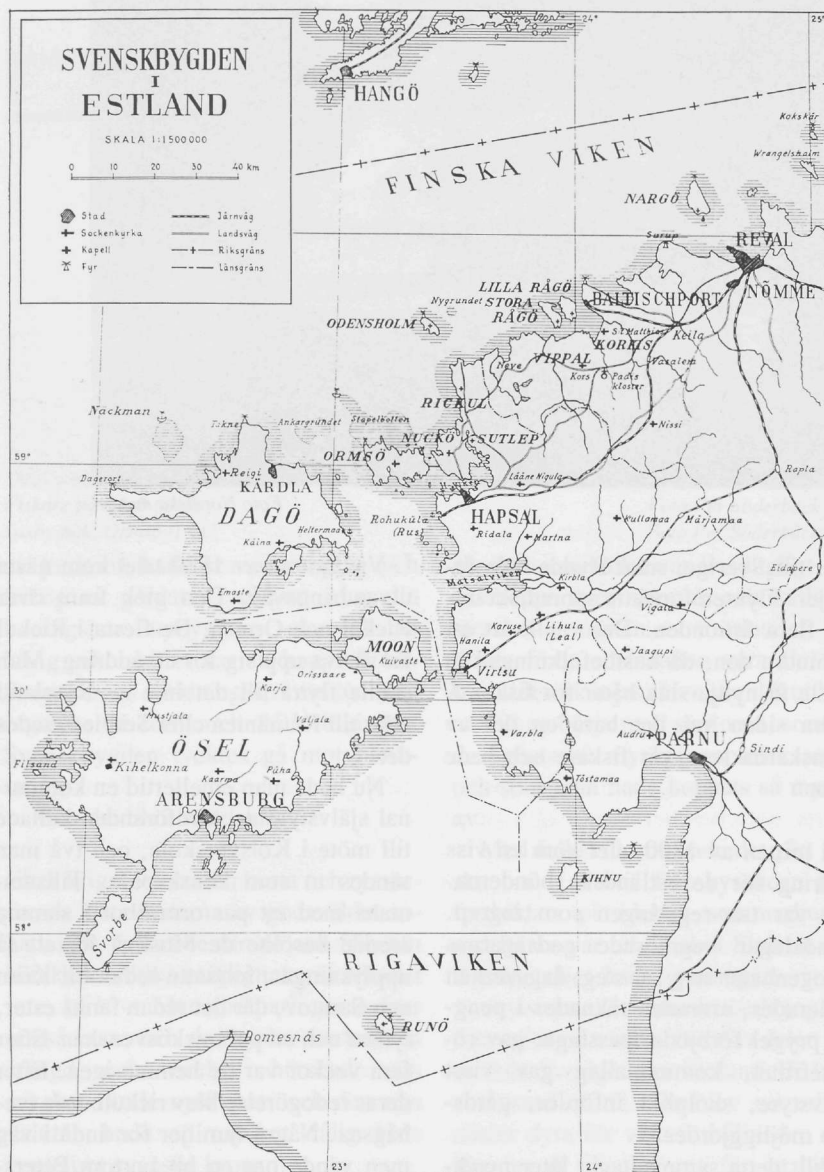
Detta är frågor som är ganska svåra att besvara i detalj. För många har kanske bandet med uppväxtmiljön klippts av definitivt, men för merparten av de ännu levande finns det kvar en stark känsla för ursprunget. Detta visar sig bl a i samlingen till sommarkvällen varje år. Att uppbrottet var nödvändigt anser väl praktiskt taget alla. Men många har också glömt enskildheter och kanske även huvudlinjer i skeendet under åren 1943–44. Det som lever starkast är minnet av fruktan och för-

följelse, av de faktorer som tvang människorna bort från sina hem. Nu har en ny generation, våra efterkommande, växt upp här i Sverige. De har hört föräldrar, anhöriga och äldre bekanta berätta om livet i bygderna på Estlands kuster och öar. Ett intresse – som förligger i tiden – har väckts, och de unga söker skapa sig en bild av de trakter och det liv som deras föräldrar och förföräldrar lämnade. Denna bild präglas av många ljusa drag; sådan är ju människans natur att hon helst minns det vackra och berättar om det. Men det hårda arbetet, de knappa villkoren och de ogina herrarna måste ha sin plats i helheten. Dock framstår mellankrigstiden även objektivt sett i en ljus dager. Och det som under alla omständigheter motsvarar verkligheten är minnet av ljus över stränder och hav, av blomprakt och grönska på ängarna, av gemenskap i byar och bygder. Det kändes hårt att behöva lämna detta, men uppbrottet var nödvändigt. Undergången hotade.

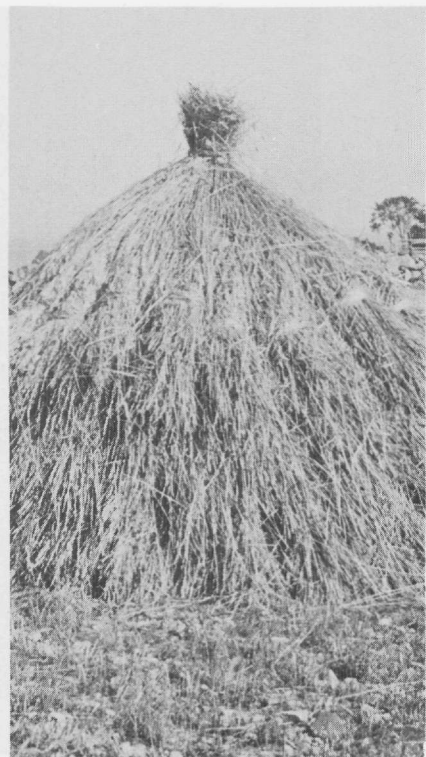
Viktor Aman

På uddar och öar

Tankar kring estlandssvenskarnas vanskliga bosättning

Svenskar bodde på Runö, Ormsö, Nuckö, i Rickul, på Odensholm, i Vippal, Korkis, på Nargö samt i Reval och Hapsal
Kartan ritad av Richard Aman

estniska grannarna steg för steg ned mot livegenskap. Anade inte de svenska bönderna, att detsamma kunde drabba dem?

På 1600-talet hann feodalismen fatt dem, de fria svenskarna, och det var den svenska regeringen som i sin penningnöd fördelade svenska bondbyar bland adelsmän. Från och med nu fick svenskarna anledning att beklaga sina förfäders bosättning i landet. Visserligen gav de svenska kungarna dem skyddsbrev, men efterlevnaden av dessa kontrollerades dåligt.

Så kom Estland under tsaren. Böndernas ställning försämrades. Man kan särskilja två attityder hos godsägarna i deras förhållande till de svenska bönderna. Under 1700-talets första hälft – då det efter pesten var ont om arbetskraft – ökade godsägarna godtyckligt antalet dagsverken och bestred svenskarnas fria ställning, begränsade arbetsplikt och rätt att flytta; senare åter – då det blivit gott om folk – erkände de visserligen svenskarna som fria men hänvisade samtidigt till Karl XI:s skyddsbrev, som gav dem rätt att säga upp de tredskande. Mot detta vapen var bönderna försvarslösa. Vart kunde de ta vägen? – Holmen i Hapsal byggdes av avhysta svenskar, Dagösvenskar förpassades till Ukraina. – Det var den första stora utflyttningen från svenskbygden.

Tänk, om man genom ett under kunde få se hur det gick till, då de första svenskarna flyttade över till Estlands öar och uddar! Varför gjorde de det? Var det någon som sände dem? Vad hoppades de av framtiden?

Ja, vad de än tänkte och planerade, någon sammanhängande svenskbygd skapade de inte, bara spridda småorter, såna som historien rätt snart brukar avskaffa. Men estlandssvenskarna levde kvar som ett trots mot historien och dess logik, släktled efter släktled, hur

tiden än vände och vred på sina händer.

Man kunde undra över dessa, de första av estlandssvenskar, nu då man står i beråd att göra bokslut över de sista av dem.

Det synes ha varit drägliga förhållanden för svenskarna i början, ja medeltiden ut. Den livaktiga staden Reval lockade till sig invandrare från Finland, och även svenskbygden fick sina tillskott. Under samma tid trycktes de

Kärrlätt på Ormsö

Foto Nordiska museet

Av bevarade domstolshandlingar kan man se hur svenskarna ort efter ort, år efter år försöker hävda sin frihet och hur de ständigt förlorar. Är inte denna tid estlandssvenskarnas mest hedervärda, då de årtionde efter årtionde i sin övergivenhet håller ut i en hopplös kamp? – I början av 1800-talet var deras motstånd brutet.

Under samma tid på 1700-talet, då de svenska bönderna i Estland förde sin ojämna strid, växte i Väst-Europa fram en rörelse, upplysningen, som bl a krävde mänskliga rättigheter åt förtryckta folkgrupper. Sedan dess gick utvecklingen där mot ökad frihet även för bönderna. I Ryssland fick upplysningstänkandet ingen sådan verkan: ned till bönderna nådde det knappast. De svenska bönderna drevs av egen rättskänsla, oberoende av politiska ideologier.

I Frankrike utbröt omsider den stora revolutionen under slagorden frihet, jämlikhet, broderskap. – Det skedde åtta år efter dagösvenskarnas förvisning. I Estland fördjupades böndernas trældom. Ett par årtionden fram i tiden beskriver Russwurm dessa svenskar, som han tror snart skall vara borta.

I slutet av 1700-talet hade rysk militärtjänst införts även i Baltikum. Under de följande Napoleon-krigen gick det mycket soldatmaterial åt. I detta läge började unga svenska män fly

över till Sverige; snart flydde hela familjer. Flykten fortsatte sporadiskt under flera årtionden. Det var svårt att förhindra den, då kustbefolkningen ju måste få nyttja sina båtar för fiske. Å andra sidan var det bara en del av svenskarna som var fiskare och hade båtar.

Vid mitten av 1800-talet kom en viss lindring för de estländska bönderna. Det var tsar-regeringen som ingrep. Bondelagar begränsade godsägarnas befogenheter steg för steg: dagsverken reglerades, arrenden räknades i pengar, prygel förbjöds, passlagar gav rörelsefrihet, kommunallag gav visst självstyre, skolplikt infördes, gårdsköp möjliggjordes.

Allt detta sammantaget låter mycket, men reformerna verkade långsamt och människorna kände sig besvikna i sitt hopp om en ljusare framtid. I slutet av 60-talet inträffade dessutom missväxt. Detta gav stöten till utvandring i stor skala. Från flera byar på Nuckö, från Sutlep och Vippal gav sig folk i väg mot "Kapkasi", som man inte visste mera om än vad en avdankad soldat hade berättat. Längre än till Petersburg kom man dock inte. Epidemier. De överlevande fördes av myndigheterna tillbaka till hemtrakten. Deras gårdar hade under tiden övergått i andra händer.

Vid mitten av 1880-talet kom nästa utvandringsvåg. Den gick fram över Rickul och Ormsö. De flesta i Rickul lät skriva upp sig för utvandring. Man skulle flytta till det inre av Ryssland eller till Rumänien eller Serbien, sades det.

Nu hade man emellertid en kommunal självstyrelse. Ordföranden kallade till möte i Kolsve skola, och två man sändes ut som kunskapare. Tillsammans med ett par ormsöbor i samma ärende besökte de Moskva för att få upplysningar, fortsatte sedan till Krim och Saratov, där det redan fanns ester, tyskar och ett par nuckösvenskar. Efter fem veckor var de hemma igen. Efter deras redogörelse blev rickulborna tvehågsna. Några familjer for ändå i väg men vände om en bit bortom Petersburg. Från Ormsö begav sig flera åstad och kom fram till Saratov, men de flesta återvände sedan till hemön.

Några stora organiserade utvandringar blev det inte. I stället började folk få hopp om ett dragligare liv i den egna bygden. Sjöfarten med egna skutor var lovande, den lilla goda fisken vassbuk började i stora stim komma in mot nordkusten och gav goda inkomster; arbete stod att få i det växande Reval, på fastlandets herrgårdar och i Finland. Inom själva bygden höll mycket på att hända: godsväldet slappnade där det ännu fanns kvar, skiftet

Fiskare på Rågö (ovan)
Saxby båk, Ormsö (t h)

Foto Per Söderbäck
Foto Per Söderbäck

av jordarna hade kommit i gång och friköp av gårdarna, så gott som alla boningshus nybyggdes osv. Tiden kring sekelskiftet var en hoppfull tid. Svenskarnas bildningssträvanden tog organiserad form och SOV bildades. Svenskbygden tycktes gå mot blomstring.

Men det blev världskrig.

Efter kriget var tsaren borta och ryssarna, de sista resterna av godsväldet sopades ut, folket bestämde och friheten härskade. Vilka möjligheter skulle det inte bli! – Men besparingarna var också borta och den ryska marknaden stängd, och varubrist härskade och mycket skulle nyskapas, och den nya valutan hade en mycket dålig kurs gentemot svenska kronan.

Tjugotalet blev för svenskarna i mycket en förberedelsestid för den blomstring, som säkerligen skulle komma. Birkas, den nya folkhögskolan, blev ett centrum för alla svenskbygder och ett fönster – nej, snarare en öppen dörr mot Sverige och Finland. Var skulle ungdomar från alla bygder träffas om inte på Birkas? Vad skulle rikssvenskar och finlandssvenskar besöka i Estland om inte Birkas? Ett sådant centrum hade svenskarna inte haft tidigare.

Så närmar vi oss de avgörande åren, de som skulle utvisa om det estlands-

svenska samhället var livsdugligt. Låt oss hoppa över några år och ställa oss strax efter mitten av trettioalet! Där måste förberedelsestiden vara slut och framtiden skönjas. Hur såg det ut?

Vi kan börja med skolorna, som hade ägnats så mycket uppmärksamhet och som man hade hoppats så mycket av.

Med folkskolorna hade det gått ganska bra. Lärarna från rysstiden hade fortbildats på ideliga sommarkurser, nya lärare var utbildade i Finland eller Sverige eller hade genomgått svenskt gymnasium och estniskt pedagogium. Läroböckerna var till största delen valda från Sverige eller Finland, de bästa som stod att få. De blev visserligen alltför dyra för våra förhållanden men lånades ut till eleverna för ett läsår i taget och amorterades småningom. Skolan var nu 6-klassig överallt. Själva husen kunde vara anspråkslösa, men undervisningen var fullt jämförbar med den i Sverige. Den estländska skolan hann uppleva många reformer och nymodigheter, sådana som på sextioalet blev moderna i Sverige (men kunskapsförakt och organiserat förfall slapp den).

Birkas har vi talat om. Det nya svenska gymnasiet utgjordes visserligen bara av några parallellklasser vid det estniska läroverket, men det hade hävdats sig bättre än man kanske hade

befarat. Det visade gott gry och förde en ökad självkänsla ut i bygderna. Nyss hade den första årskullen avlagt slutexamen.

Vad mera?

Den s k ungdomsverksamheten hade blivit livaktig och haft framgångar. Sångkörerna hade för några år sedan samlats till en gemensam sångfest. Bygdefester anordnades regelbundet med deltagare från olika orter. Idrotten hade organiserats och nått stora framgångar. Det var tydligen inget fel på folkmaterialet.

Ekonomiskt sett blev trettioalet ett gott årtionde för Estland, sedan man väl kommit över krisen i början av det. Svenskarna blev delaktiga i uppgång-
en.

Men!

Utvandringen ökade. Från andra hälften av tjugotalet riktades en del av den mot Sverige, och på trettioalet ökade den alltmer. Vanligtvis gick ungdomarna en kurs på Birkas och gav sig sedan i väg. Bygden hotades av stagnation och avfolkning, särskilt som nativiteten samtidigt gick ned. – Kunde man inte skaffa utkomstmöjligheter inom den egna bygden?

Nästa problem.

Vid denna tid gick en våg av stark nationalism över Europas nya stater, och den nöjde sig inte alltid med att bara manifesteras det egna folkets kän-

Birkas folkhögskola (ovan)
Rådhusplatsen i Reval (t h)

Foto Per Söderbäck
Foto Stackelberg

lor och förträffligheter. Minoritetsgrupperna i Estland fick under trettio-talet det ena dekretet efter det andra över halsen. 1938 ansåg regimen tiden vara mogen för ett slutgiltigt utplånande av alla "främmande" namn på gårdar och ställen. (Svenska ortnamn var redan tidigare förbjudna i offentlig skrift.) Om två år skulle inget svenskt namn mera förekomma inom de gamla svenskbygderna. – Naturligtvis skulle vi fortsätta att spjärna emot, men roligt var det inte. Hur långt skulle regimen gå?

Grundproblemet var naturligtvis ekonomin. Visserligen behövde ingen svälta, men utöver det dagliga brödet var det mycket knappt. Utkomstmöjligheterna måste öka, om svenskbygden skulle bestå.

I början av seklet hade man trott starkt på jordbrukets utvecklingsmöjligheter. Det låg i tiden då, och ännu på trettio-talet uppmuntrade staten nyodling både i Estland och i Sverige. SOV hade delat denna förtröstan på jorden. Föreningen hade åren före kriget närmast karaktären av jordbruksförening med försöksodlingar, avelsdjur och mjölkhantering på programmet. Då Birkas tillkom 1920, fick skolan överta dessa förväntningar: den var ju registrerad som jordbruksskola och leddes av utbildade svenska agronomer. Dess jordbruk på den forna herrgårdens bästa mark skulle blir ett

mönster för bygdens bönder.

Nåväl. Som skola gav Birkas förstås kunskaper och impulser, men dess jordbruk blev en besvikelse. Med sina närmare 30 har åker blev det ändå inte bärkraftigt utan krävde ständiga tillskott utifrån, medan bönderna på sina små hemman med bara tiondelen så stor åker var tvungen att klara uppehållet för stora familjer. Nej, något mönster att ta efter blev Birkas inte. De förbättringar av jordbruket ute i byarna som ägde rum genom utdikning, nyodling, nya maskiner, avelsdjur o a skedde efter impulser från olika håll och på böndernas eget initiativ.

I tidningen Kustbon diskuterades jordbruket ivrigt men inte alltid realistiskt. Agronomernas artiklar var förstås sakkunniga men rörde sig liksom ovanför den estländska verkligheten; de estlandssvenska bidragen åter hade en tendens till hejiga uppmaningar till friskare tag eller också förebräelser för tröghet. Man hade svårt att få grepp om problmet. Att bygden var överbefolkad var klart nog, att mera odlingsmark behövdes – men var fanns denna mark? Redan nu låg en del åker på alltför torra sand- och grusmarker. Bara en del lövängar var ytterligare odlingsvärda, men dessa gav samtidigt nödvändigt bränsle samt bete för djuren under senhösten. Och de skulle ändå inte förslå. En konsekvent uppodling krävde nog också ett nytt skifte

med flyttning av gårdar och oförutsebara följder. Kanske skulle det allvarligt skada den bygd som man ville rädda.

Kanske satsa på fisket och söka marknader för det utomlands? Försöka att locka turister med våra långa sandstränder? Satsa på sjöfart med större fartyg än de tvåmastade skutorna?

Så var det, och vi stod i senare hälften av trettio-talet, och det var förmodligen estlandssvenskarnas bästa tid någonsin. Om vi nu sammanvägde tillgångar och underskott, problem och framtidsutsikter, så såg det inte tryggt ut.

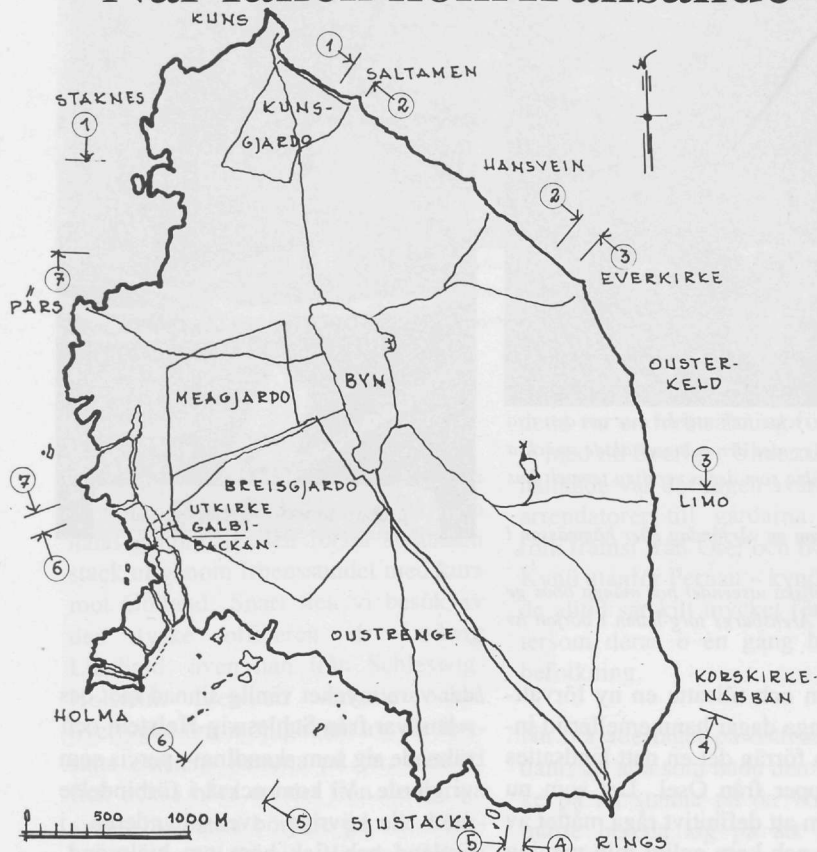
–Men det hade det väl aldrig gjort för de små estlandssvenska samhällena. Hade inte hotet om utplåning liksom en ödets dova bordun-ton alltid förnummits bakom dagens händelser?

–Jovisst, men det var *då*, i isolerade bygder med självhushållning. Nu hade tiderna runtomkring oss förändrats; de svenska samhällena måste anpassa sig, eller – – – Och det var vår generation som måste göra det, efter oss skulle det vara för sent.

Överenskommelsen i Moskva 23 augusti 1939 inledde stora och snabba förändringar, som sopade alla våra strävanden och förhoppningar åt sidan. De svenska bygderna skulle inte gå att rädda, men kanske människorna.

Thomas Lorentz

Hur en hel bygd bröt upp eller "När fanen kom fränsande"

Runökvinnu med sina barn på åkern Foto Nordiska Museet

Runö (t v)

Skiss av Tomas Dreijer

En idyll från tidigare sekler

Just under min uppväxttid hade människorna även på det avlägsna belägna Runö börjat vänja sig vid alla de nya ljud, allt det buller som industrialisering och ny tekniks utveckling förde med sig. Det var i början av 1920-talet. Motorer hade även hos oss börjat komma till användning både i fisket och vid tröskningen, dunket av förbifarande fartyg hördes i fjärran och en dag dånade det första flygplanet över ön. Den stillhet, som under nästan ett årtusende vilat över idyllen Runö med sin lilla svenska folkspillra, fanns inte längre – en ny tid hade brutit in.

Hur den nya tiden uppfattades av en runöbo, som i början av 1900-talet redan var en gammal man, skildrade min far gärna och med den berättarglädje som var honom egen. Gubben, som på grund av ett talfel sade "v" i stället för "f", kom en dag hem från säljakten och berättade uppskakad att han sett "vän komma vräsande" (fanen heter

"fän" på runömål). Detta var den nya tidens intåg i gubbens liv, som i egen skap av den första isbrytare han konfronterades med kom honom att jämställa fartyget med en så ond kraft, något så djävuliskt hemskt, att det inte gärna kunde komma från något annat än helvetet.

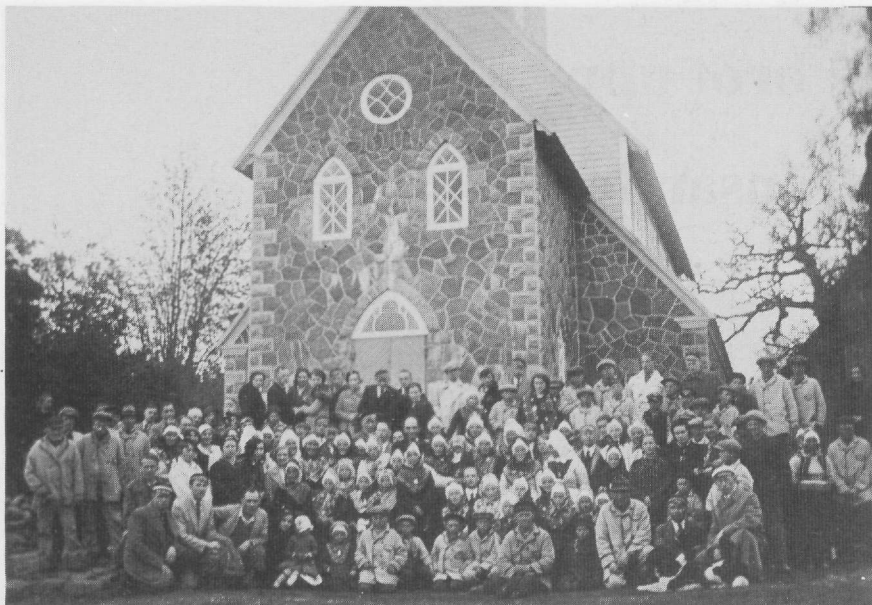
Framåtskridande men otrygghet i världen

Det anses allmänt, att människorna under vår tid fått allt bättre levnadsförhållanden, och visst betydde industrialismens genombrott oändligt mycket i rent materiellt avseende också för oss, även om utvecklingen kanske inte gick så snabbt i de estlandssvenska bygderna som på många andra håll. Radion kom ju dock rätt snart, och genom den kunde man genast följa med händelserna i världen på ett helt annat sätt än tidigare. Plötsligt blev vi medvetna om oron i världen, om krig som rasade, om hur starka grupper förtryckte de

svaga. Var nu isbrytaren den första otrygghetsfaktorn så blev radion den andra (här skall emellertid inte radions betydelse som folkbildare och förbindelselänk mellan oss och Sverige förringas).

Dock vilade ännu en relativ frid över ön. Visserligen hade några av Runös sönder under tsartiden blivit uttagna till långvarig militärtjänst och visst hade de väl då farit illa ibland, men under hela första världskriget skördades dock inte ett enda offer bland dem. Nu var Estland självständigt och det rådde fred och bönderna behövde endast "tjäna kronan" hemma på fyren.

Öns innevånarantal hade genom århundradena konstant hållit sig omkring 300, tydligen det antal som kunde få sin försörjning därstädes. Dock skedde en drastisk minskning de gånger den sedan sekler mest fruktade fienden, "pesten", härjade. Denna sjukdom, jämte de under vår tid förekommande

Kyrkan har alltid varit medelpunkten i runöbornas liv. Kanske tyckte folk utifrån inte om den nya kyrkan, "den stora stenkolossen", byggd 1912 alldeles vägg i vägg med den mångomtalade smäckra träkyrkan från 1644. Men "ni kirke" betraktades av öborna själva som deras verkliga tempel, ljus och rymlig som den var och med mycket fin akustik.

Här har en okänd fotograf fångat menigheten utanför nya kyrkan en vårsöndag efter högmässan i början av 1930-talet (ovan).

"Att invandrarna efter pesten kommit österifrån kunde det exotiska utseendet hos många öbor ge vittnesbörd om". Runöjala med besättning och passagerare i Arensburgs torg-hamn i början av 1900-talet (t h).

sjukdomarna difteri och lungtuberkulos, var således öbornas enda egentliga fiende. Förvånansvärt snabbt hade emellertid antalet innevånare blivit normalt igen, och att "invandrarna" kommit österifrån kunde det "exotiska" utseendet hos många öbor ge vittnesbörd om.

Okupationen

I ett slag förändrades allting: det kom politruker i främmande uniformer från den närmaste staden, Arensburg, och tillkännagav att länsmannen, vice länsmannen och sekreteraren nu var avsattna från sina ämbeten och att man tillsatt en "verkställande kommitté" i stället. Öborna fick för första gången uppleva att deras "styre" ej valts av dem själva utan av makthavare utifrån. Ytterligare en otrygghetsfaktor hade kommit in i bilden. Rätt snart började det talas om att listor över tilltänkta deporteringsoffer hade upprättats, men då var andra världskriget redan ett faktum och några deporteringar hann aldrig verkställas.

Det dröjde inte länge förrän vi hörde hur kanondundret från fronten flyttade sig från Riga i söder till Perna i öster. I det läget beslöt öborna "ta makten i egna händer", fängslade den ryska

garnisonen och tillsatte en ny förvaltning. Många dagar hann emellertid inte förflyta förrän det en natt landsattes ryska trupper från Ösel. Det som nu hände kom att definitivt råga måttet av otrygghet och kom enligt min mening att utgöra den direkta orsaken till hela bygdens förberedelse till uppbrott. Den förra verkställande kommittén återinsattes nämligen av ryssarna, och medlemmarna i den under mellantiden fungerande förvaltningen jämte övriga "obekväma" personer fängslades och skickades till Arensburg, där de senare hittades arkebuserade. För första gången i öbornas historia hade runöbor själva medverkat till att människoliv gått till spillo – att ryssarnas handgångna män bland öborna fungerat som angivare får anses stå utom allt tvivel. — — — När sedan ryssarna efter några veckor utrymde Ösel gav de sig också iväg från Runö. Den tyska perioden hade inträtt.

"Lugnet före stormen"

Nu var det höst år 1941, krigets åskor drog bort österut och vi kunde så småningom åter få kontakt med omvärlden. I vår "hemstad" Arensburg visade sig den tyske kommissarien Schröder

vara mycket vänlig sinnad mot oss – han var från Schleswig-Holstein och räknade sig som skandinav, precis som vi gjorde. Vi kom också i förbindelse med de övriga svenskbygderna i Estland och fick höra om hjälpsändningar av förnödenheter, jordbruksredskap och motorer från Sverige. När Runös andel av sändningarna överskeppades, anlände även en delegation från Sverige och för första gången hörde vi namnen Curman, Mothander och Hafström. Som var man vet, har dessa män gjort oss ovärderliga tjänster. Delegationen var angelägen framhålla, att ett fortsatt liv på Runö vore eftersträvsvärt; dock är jag övertygad om att de måste ha observerat den känsla av otrygghet som lägrat sig över öns befolkning.

Året 1942 gick in och blev ett någorlunda lugnt år, även om vi från de övriga svenskbygderna började få fler och fler signaler om att människorna där gripits av uppbrottsstämning. Det var i första hand estlandssvensken Alexander Samberg som förmedlat dessa intryck, om ock hans ankomst till Runö som lärare och präst innebar att livet på vår ö kunde återgå till något

"Våra arrendatorer rodde oss ombord". På många platser utefter Runö strand hade man gjort "hamnar" genom att vältra undan de stora stenar det fanns så gott om. Man kunde då dels enkelt komma iland, dels dra upp fiskebåten så inte vågorna nådde den.

sånär normala förhållanden igen.

Början till uppbrott

Tidigt på våren år 1943 fick vi uppleva att öborna började ge sig iväg på egen hand genom att den första småbåten stack ut genom Irbensundet med kurs mot Gotland. Snart fick vi besök av den tyske officeren dr Ludwig Lienhard, även han från Schleswig-Holstein. Lienhard verkade också övertygad om möjligheten av vår fortsatta existens hemma på ön, men vi fick också höra att det från de övriga svenskbygderna började gå s.k. sjuktransporter till Sverige. En dag fick vi meddelande från Svenska Odlingens Vänner i Reval att de runöbor som var intresserade kunde lämna in ansökan om utresa. På så sätt fick omkring femtio öbor av den vänlige kommissarien i Arensburg sina ansökningar om utresa beviljade, och i början av november kunde de fara till Hapsal och vidare till Sverige.

Uppbrottsåret

Så gick år 1944 in. På ön var sig ingenting riktigt likt sedan den föregående höst mist omkring en sjättedel av sin befolkning. Ja, den skulle mista ännu mera, tidigt den våren gav sig nämligen flera småbåtar iväg ut genom Irbensundet. Dr Lienhard besökte oss igen, och nu fick vi höra att det kanske kunde ordnas en överflyttning till Sverige för de återstående öborna. Det kom medlemskort från S.O.V. i Reval som ifylldes och utlämnades till alla som bevis på att de var svenskar. Dr Lienhard framhöll att den som ägde en

gård måste finna en arrendator som skötte gården under hans frånvaro – detta var en förutsättning för att få följa med till Sverige. Under rådande förhållande var det ingen svårighet att få arrendatorer till gårdarna. Det kom folk främst från Ösel och från grannön Kynö utanför Pernau – kynöborna kände alltid särskilt mycket för Runö, eftersom deras ö en gång haft svensk befolkning.

Nu började läget på östfronten bli sådant, att alla som hade den minsta tanke på att stanna på ön visste, att de måste bereda sig på att leva under ryskt herravälde. Personligen hörde jag endast en äldre man säga "ryssar har vi varit förut och kan bli det igen", men han var nog inte medveten om att det nu, till skillnad från den "gamla" ryska tiden, existerade ett angiverisystem, så typiskt för Sovjet-diktaturen. Han kom emellertid inte, när det slutliga beslutet skulle fattas, att tillhöra dem som stannade på ön. När listorna över de personer som önskade resa började bli färdigställda – vi var då inne i juli månad – visade det sig att det endast var två familjer som inte ville följa med. Den ena familjen bestod av den kände silversmeden Peter Schönberg, hans hustru Marina, bördig från Kynö och hans styvmor Eva, nybilden änka efter bygdespelmannen Elias Schönberg. Om Peter, som antagit namnet Rooslaid, har det senare berättats, att han efter de övriga runöbornas avresa fallit offer för angiverisystemet och deporterats till det inre av Ryssland två gånger, att han efter den första frigivningen gått till fots hela

vägen genom Ryssland hem till Runö samt att han slutligen tillsammans med Marina bosatte sig på Kynö. Den andra familjen som stannade på ön var Alexander Norrman med hustru, även hon bördig från Kynö, och deras barn. Eva, Peter och Alexander är numera avlidna.

Avresa

Vi befinner oss emellertid ännu på Runö och det är i början av augusti 1944. På morgonen den 4:e kunde vi, de kvarvarande c:a 200 öborna, se motorskonaren "Juhan" ankra i lä utanför västra sidan av ön, vid Holma. Ombord fanns redan, jämte dr Lienhard och pastor Ivar Pöhl, c:a 300 estlandssvenskar, främst från Nuckö och Rickul, som gått ombord i Hapsal. Vi hann endast samlas en kort stund till en avskedsgudstjänst i kyrkan, göra iordning knyten med mat och det nödvändigaste i klädväg – endast "mjuka" paket fick medtagas – förrän det var dags för våra arrendatorer att följa oss till stranden och ro oss ombord. I och med att "Juhan" lättade ankar på redde utanför Runö hade vi bevitnat slutet av den månghundraåriga svenska epoken i öns historia.

Av det sagda framgår, att redan i början av 1900-talet, när den gamle mannens onda vision av "den fräsande fannen" bröt idyllen, det ödesbestämda slutet började anas. Den växande otryggheten och människornas rädsla att bli deporterade österut kom att i slutskedet bli det främsta skälet till att lämna ön. Med i bilden fanns givetvis även många generationers längtan efter återförening med svenskarna i det gamla moderlandet. Påverkan från de övriga estlandssvenska orterna samt balttyskarnas uppbrott från sina hem var helt visst också starkt bidragande orsaker till öbornas beslut att lämna sitt Runö.

Not : Resan från Runö var den sjätte i ordningen av m/s "Juhans" inalles nio resor mellan Estland och Sverige år 1944. Med övernattningar i Rohuküla och på redde utanför Saxby, Ormsö, gick resan strapatsfritt över Östersjön och ankomsten skedde till Brevik på Lidingö den 7 augusti 1944.

Anders Stenholm

Flykt från Enby

Strandpromenaden i Hapsal (ovan)

När den första tyska kanonaden avfyrades mot min hemö Ormsö i syfte att förjaga bolsjevikerna, var det knappast någon som kände större spontan glädje och tacksamhet gentemot tyskarna än jag. Varje vinande kanonkula, varje bombkrevad var som ett löfte om en snar befrielse ur den bolsjevistiska marans våld. Ej underligt då, att jag i början hade stora sympatier för tyskarna, även om jag, på grund av fullkomlig avsaknad av intresse för allt vad politik heter, icke kunde uppvisa någon större entusiasm för deras planer och strävanden. Men jag var fullkomligt belåten. Man kunde åter känna sig som människa och behövde aldrig befara att bli bortsläpad mitt i natten* eller bli utsatt för den omänskligaste tortyr. Tacksamhetsskulden till tyskarna var äkta, och det fanns ej någon anledning till knot. Varför då icke hjälpa till när det gällde icke-politiskt återuppbyggnadsarbete? Ungefär sådan var min inställning till den nya ockupationsmakten och sådan skulle den måhända ha blivit ifall en rad av händelser inte kommit emellan.

Den 16 mars 1943 blev jag emellertid tillsammans med min rumskamrat

idrottsinstruktör L. Gjärdman helt oväntat arresterad. Man anklagade oss för att ha avlyssnat svensk radiout-sändning. Senare framgick det också att vi misstänktes för spionage för Sveriges räkning. Hur dessa anklagelser kommit till är delvis än i denna dag en gåta. Mycket talar dock för, att yttersta orsaken står att söka i rent personliga motiv.

Alltnog! Man ville helt plötsligt ha oss undanröjda. Hur det skulle gå med Svenska Gymnasiet brydde man sig icke om.** Efter 10 timmars rannsaking fick vi redan samma kväll med två beväpnade politiska poliser som följeslagare beträda brottslingarnas och samhällsfiendernas väg – vägen till fängelset.

Jag skall ej här närmare sysselsätta mig med mina intryck och känslor inför de rostiga järngallren; skramlet av nyckelknipporna; de knarrande gångjärnen, som öppnade en oanad värld

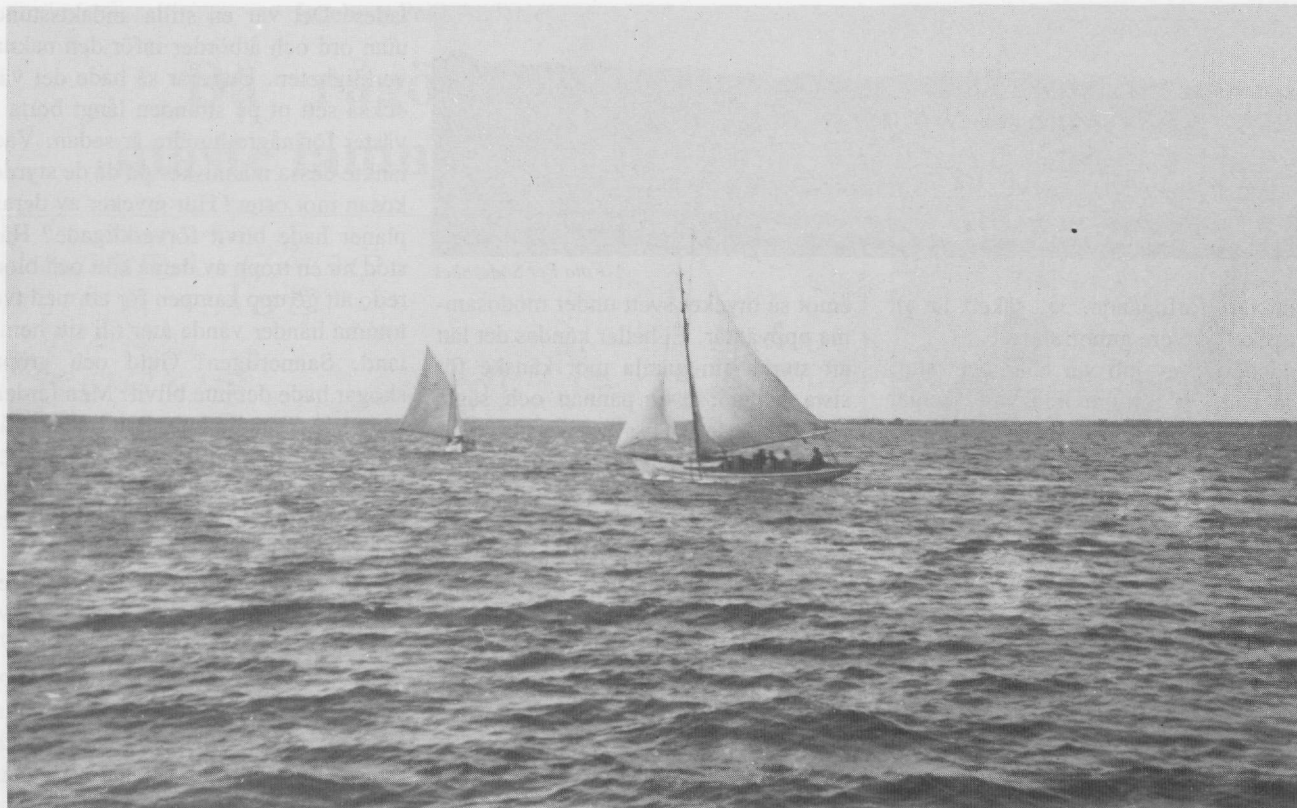
*Förf:s bror hade deporterats natten till den 3 juli 1941.

**A. Stenholm var lärare vid Sv. gymnasiet i Hapsal.

för mina ögon; de oförfärliga tjuvarna höljda i trasor och smuts; ohyran; ryssen, som gärna tog emot banor och slag bara han fick stilla sin hunger med avfall från avskrädeshögen; de två torsk huvudena, som dagligen samvetsgrant skulle delas mellan fem man; tanken på att tillbinga minst fem år tillsammans med mördare och rånare i en cell, som mätte knappa 12x7 fotlängder. . . Jag vill blott säga: det är upplevelser som man aldrig glömmer och som säkert kommer att lämna spår efter sig för en lång tid framåt.

Fångenskapen räckte dock ej längre än i tre dygn. Häktningen hade vållat alltför stor uppståndelse i Hapsal och i svenskbygden, och då de svenska gymnasisterna vägrade infinna sig i skolan, blev man tvungen att åter sätta oss på fri fot. Men de misstankar som en gång blivit väckta kunde icke stävjas. Man började därför skugga oss i alla våra förhållanden.

Så nalkades våren, och skolarbetet slutade. Enligt en av tyskarna utfärdad mobiliseringsorder skulle alla manliga elever mellan 18 och 24 år inställa sig i sina resp. förband senast den 26 maj.

Post-Hans från Österby på väg över Hapsalsjön

Då emellertid inte en enda av mina elever hörsammade kallelsen utan i stället gömde sig i skogarna och flydde över till Sverige, började man misstänka mig för att ha gjort "ogynnsam" propaganda bland skolungdomen. Då dessutom den andre svenskspråkige läraren vid gymnasiet, mag. E. Lagman, för att undgå mobilisering flydde till Sverige, var måttet rågat, och man fann för gott att åter utfärda häktingsorder för min del. Även L. Gjärdman skulle på nytt häktas, emedan han misstänktes för att ha bedrivit uppbyggingsarbete bland de estlandssvenska idrottsmännen. Vi uppehöll oss dock för tillfället i Reval och kunde icke genast gripas. Genom vänner och bekanta fick vi strax underrättelser om den planerade arresteringen, och detta gjorde att vi hann sätta oss i säkerhet, innan den verkliga hetsjakten började.

Situationen var förtvivlad. Det stod med ens klart för oss, att enda räddningen låg i en flykt över Östersjön. Visserligen hade vi icke på minsta sätt gjort oss skyldiga till vad vi anklagades för, men av tidigare erfarenheter visste vi, att det inte fanns några som helst utsikter att värna sig bara man

hamnat i den politiska polisens klor. Det gällde alltså att i största hast uppbbringa en båt, som kunde föra oss över till Sverige eller Finland.

Från Estlands svenskbygd hade det gått några båtar, det visste vi, men för oss var det otänkbart att fara dit ut, emedan en sådan resa skulle ha blivit minst lika farlig som en flykt över Östersjön. Det var ej nog med att vi var allmänt kända i Hapsal och i svenskbygden och sålunda hade ytterst små utsikter att osedda komma fram. Man hade också ställt ut vaktposter, som både dag och natt bevakade järnvägsstationerna och landsvägarna. Dessutom förelåg alltid den faran, att anhöriga skulle bli hårt ansatta, ifall vi påträffades i hemtrakten. Vi måste således skaffa oss resmöjligheter på annat håll.

Vid den tiden hade mågna hundra unga män, såväl ester som svenskar, begivit sig över till Finland och Sverige för att på detta sätt undgå mobiliseringen. Angående deras mer eller mindre äventyrliga färder var vilda rykten i omlopp, och man kunde nästan överallt få höra hur fint han eller han hade klarat sig genom att utnyttja

den eller den möjligheten. Ja, man hörde t.o.m. talas om hela organisationer och företag, som mot en viss avgift ombesörjde transporten. Reval var sannerligen inte fattigt på uppslag för rymlingar i början av juni månad!

Så började strapatserna som skulle vara i många veckor. Det är omöjligt att här i detalj redogöra för denna händelserika tid som dag för dag var ett ständigt svängande mellan vackra förhoppningar och bittra besvikelser. Det gick aldrig en dag utan att ett nytt hopp föddes, och de dagar är lätt räknade, då en förhoppning inte blev grusad. Därtill kom en ständig kamp för det dagliga uppehållet och fruktan för att vilket ögonblick som helst kunna bli uppdagad av politiska polisen. Många gånger hängde våra liv verkligen på ett hår, och jag kan inte tro annat än att det var ett blott öde som räddade oss från undergång. Mycken vänlighet från välvilliga människors sida gjorde också sitt. Jag har senare många gånger undrat över hur det skulle ha gått, om t.ex. fröknarna K. och U. från kristidsnämnden inte hade försett oss med ransoneringskort, och om t.ex. familjen H. inte ställt sin sovkammare

Foto Per Söderbäck

till vårt förfogande. Ja, säkert är att mycket då vore annorlunda.

I början av juli var tålamodet slut. Då hade vi förlorat alla våra pengar genom förskottering till ett "transportföretag", och den sista gnistan av hopp hade slocknat. Den ständiga nervspänningen hade också gjort verkan. Känsligheten för yttervärlden var betydligt nedsatt. Blev man gripen eller ej, det bekymrade en föga. Livet kastades fullständigt i slumpens händer. Under sådana omständigheter var det som resan ut till svenskbygden slutligen företogs.

Till följd av att många estlandssvenskar under vårmånaderna hade flytt från Ormsö och Rickul, hade tyskarna lagt beslag på alla båtar i dessa kommuner. Det var endast på Nuckö man ännu kunde komma över någon farkost. Därför beslöt vi oss för att pröva lyckan på detta håll.

Efter en äventyrlig färd hamnade vi sålunda den 6 juli på Nuckö. Här blev vi vänligt mottagna av L. Gjärdmans föräldrar, som bodde i Birkas folkskola. Även om vi allt fortfarande fick akta oss för att bli sedda av främmande, så erbjöd dock hemmamiljön och den rymliga folkskolebyggnaden goda möjligheter till avspänning och rekreation. Man började nästan glömma att man hade spårhundar i hälarerna.

Efter några dagar kom vi i kontakt med bröderna Zeisig från Enby. De var ägare till en jämförelsevis stor fiskerbåt, och då de själva gick med samma funderingar som vi, var det ej så svårt att få dem att ta det avgörande steget. Faran var dock icke så överhängande för deras del, och detta gjorde att de gärna ville dra ut på tiden. Situationen var också mycket brydsam. Det var icke lätt att utan vidare slänga yxan, som ännu i går så förhoppningsfullt hade format takbjälkar till det nya förrådshuset. Det var ej heller lätt att i en handvändning skiljas från de hårdbrutna tegarna som fått ta

emot så mycket svett under mödosamma uppväxtår. Ej heller kändes det lätt att styrka sin gamla mor kanske för sista gången över pannan och säga: "Ta du allt efter oss och försök klara dig på egen hand. Vi fick aldrig hjälpa dig på dina gamla da'r."

Så randades söndagen den 11 juli 1943. Dimman låg som ett tjockt täcke över land och vatten. Man kunde knappast se en meter framför sig. Vindstilla rådde. Dagen var som gjord för oss.

Klockan elva på kvällen stod vi resfärdiga hos bröderna Zeisig. Stugan var alldeles fullsatt av unga män som alla ruvade på samma planer. Sällskapet delades upp i mindre grupper, som var för sig fick sin speciella del av förberedelsearbetet att sköta. Sålunda skulle några avhämta båten, andra transportera bränslet o.s.v. Om vår plan skulle lyckas eller ej berodde i stor utsträckning på hur fort vi kunde få allting ordnat. Periodvisa luftdrag, som då och då öppnade luckor i dimfällerna, bådade inte gott. Vi måste runda Ramsholm i skydd av dimman, för där skulle vi förbi en tysk vaktpost på mindre än ett par hundra meters avstånd.

Förberedelserna drog dock oroväckande länge ut på tiden. Klockan blev både tolv och ett. Ingen båt syntes till. De flesta av resenärerna hade redan samlat sig på stranden och allas blickar borrhade sig in i den gåtfulla dimväggen. Där! Äntligen kom båten. Klockan började närma sig två.

Den brokiga skaran på stranden delade sig i två delar. Förutom dem som snart skulle lämna "Aibolandet" hade det också infunnit sig många vänner och bekanta. Där stod väderbitna gubbar med seniga armar och valkiga nävar, där fanns också kvinnor, flickor och barn. Man talade inte mycket. Det tysta vågskvalpet och tillbakaträngda snyftningar var nästan de enda ljud örat kunde uppfånga. Huvudena blot-

tades. Det var en stilla andaktsstund utan ord och åtbörder inför den nakna verkligheten. Ungefär så hade det väl också sett ut på stranden långt borta i väster för några hundra år sedan. Vad tänkte dessa människor på då de styrde kosan mot öster? Hur mycker av deras planer hade blivit förverkligade? Här stod nu en tropp av deras kött och blod redo att ge upp kampen för att med två tomma händer vända åter till sitt hemland. Sannerligen! Guld och gröna skogar hade det inte blivit. Men färden hade kanske ändå inte varit helt förgäves. Åtminstone inte om man uppskattar redligt arbete och sätter värde på bevarandet av fädernas språk, seder och bruk.

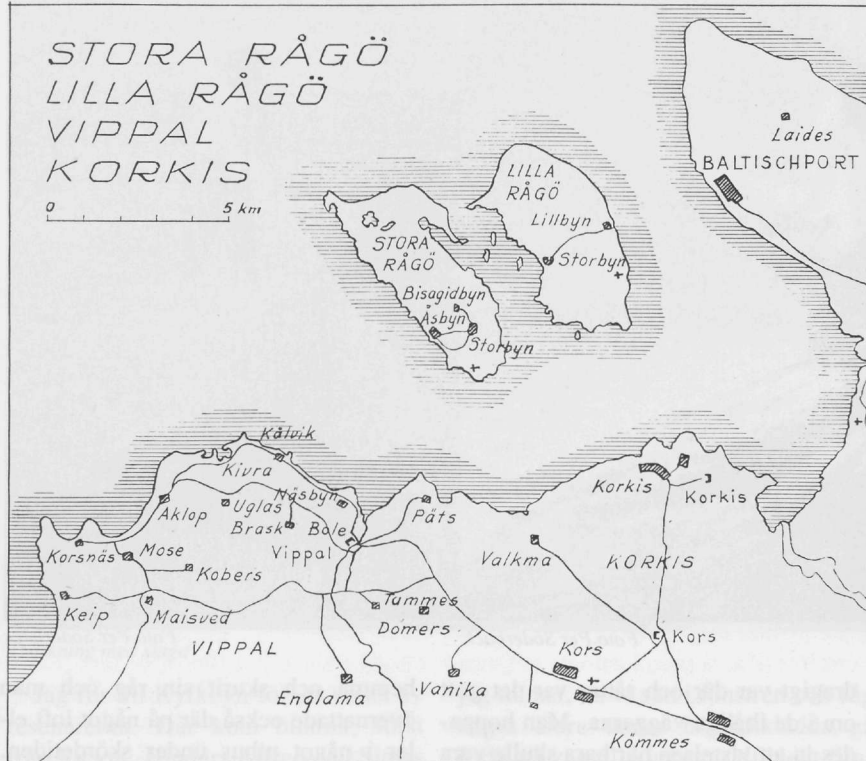
Om själva resan är det inte mycket att säga. Efter en timmes rodd hade vi fått ihop motorn* och kursen /40°V/ kunde läggas ut. Humöret stod i topp. Vi lade knappast märke till att dimman strax utanför Ramsholm lättade och sikten blev den bästa tänkbara. Det var ett dussin verkligt glada unga män som vinkade ett sista farväl åt den försvinnande blå strimman akteröver. Männena var: Leander Valentin Gjärdman /22 år/, Eduard Koinberg /34 år/, Voldeemar Rudolf Koinberg /20 år/, Oskar Vilhelm Mitman /33 år/, Arvid Seeman /33 år/, Gotthard Gottfrid Seeman /20 år/, Axel Alfred Zeisig /30 år/, Eduard Friedrich Zeisig /27 år/, Meinhard Edvin Zeisig /21 år/, Rudolf Gottfrid Zeisig /22 år/, samtliga från Nuckö, samt undertecknad /25 år/ från Ormsö.

Klockan halv två på dagen siktade vi Bengtskärs fyr på ung. 5 sjömil avstånd. Då vädret var gynnsamt och bränslet räckte till, var det ej någon idé att gå i land i Finland. Kursen ändrades till 85°V, och sålunda kamnade vi kl. 9 på kvällen några mil söder om finska Utön. Därifrån svängdes stäven rakt mot Sv. Björn. Hela Östersjön låg blank som en spegel. Färgspelet över Åland var nästan för vackert för att tillhöra denna värld. Ett par måsar vinkade oss troget farväl från de finska farvattnen. Tidigt på morgonen nästa dag skymtade vi land i väster. Det var Sverige!

*Motorn hade förts ned till stranden i säck och sattes ihop under rodden.

Ingeborg Pöhl-Andersen

Då rågöborna måste lämna sina hem

Karta ritad av Richard Aman

Från Rågöarna

Foto Per Söderbäck

1. Inkräktare. Jag minns en vacker höstkväll i början på november 1939. I sällskap med en kamrat från Storbyn på Lilla Rågö var jag på väg till Lillbyn som låg på öns motsatta sida. Vi skulle hälsa på en gemensam skolkamrat där. Vi vek av från stora vägen, som gick ner mot hamnen, och ställde kosan norrut. Irjasgården som var vårt mål, låg nämligen i norra änden av byn.

Det var oro i luften – dels skulle min färdkamrat nästa dag resa till Sverige, dels höll något på att hända med rågöborna. Vid bryggan under Lillbyn låg en rysk båt: "Belo-Ostrov" – man lastade av järnsängar och annat, och traktorer var på väg mot öns norra ände. Ljudet från traktorerna lät så ödesdigert och skrämmande på våra annars så lugna och fridfulla öar. Ryska soldater var på väg att ta Lilla Rågös norra ände i besittning, för det hade träffats en överenskommelse mellan estniska och ryska regeringarna att Estland skulle upplåta vissa militärbaser på estländskt

territorium för Sovjet. Bland de områden som arrenderades till Sovjet var halvön Pakerort och Rågöarna.

Hit fraktades nu soldater och byggmaterial, och snart fanns det soldater på bägge öarna. Öarnas norra ändar skildes av med taggtråd och man började bygga kaserner där. Man började med bygget på Lilla Rågö. Under byggtiden bodde soldaterna i byarna.

Det häskade en oro bland befolkningen – hur skulle allt detta sluta? Man försökte leva så normalt som möjligt – höstsådden kom i jorden, man fiskade, ungdomarna hade sina "oppsito"kvällar, nån gång var man även på rysk bio och på deras "stalovaja" och smakade på deras kryddstarka mat.

2. Uppsägningen. Så besannades folkets fruktan. På vårvintern blev rågöborna uppsagda till avflyttning från sina öar. I maj månad skulle här vara tomt. Det blev en svår och orolig tid, vart skulle man ta vägen, vad skulle man ta med sig – djur, redskap och allt

man samlat på sig i många generationer – var skulle man göra av allt!

Rågöborna fick ett par förslag på boplatser av estniska staten, men dessa områden låg in i landet, rågöborna som var vana sjömän och fiskare ville bo närmare vatten. Dessutom skulle rågöborna uppdelas på olika områden. Hur skulle det gå för svenskheten när folket blev utstrött bland esterna? Nej, rågöborna gick ej med på dessa förslag. I stället började man fundera på sitt gamla fädernesland. Med folkskollärare Johannes Pöhl i spetsen började man höra sig för om möjlighet till utresa, man vände sig först till SOV:s ordförande i Reval, Mathias Westerblom och svenske ministern i Reval och Moskva, och man hoppades på att det skulle gå att få utresa. . . Tiden gick och maj månad stod för dörren. Ungdomarna reste en sista gång majstång i Lillbyn, det gjordes här alltid på valborgsmässoafton. Eftersom ingenting hörts angående Sverigeresa hade man börjat höra sig för om tillfäl-

Foto Per Söderbäck

Foto Per Söderbäck

liga boplatser hos vänner och bekanta i övriga svenskbygden.

Man drog och drog på avresan från öarna, alla ville stanna så länge som möjligt. Allt var så annorlunda denna vår, inga arbeten på åker och äng o.s.v. Alla ängens blommor fanns kvar, man stannade tills syrenerna blommat färdigt, och sen började utflyttningen. Man hade dock fått tillstånd att komma tillbaka och skörda rågen.

Med stor oro och saknad lämnade rågöborna sina älskade öar. Ingenting hade ännu blivit klart angående överflyttning till Sverige.

Själv var jag inte hemma under denna svåra tid då man lämnade öarna. Jag och min yngste bror hade tagit ett sommararbete i Pärnu. – Rågöborna fanns nu hos släkt och bekanta i svenskbygderna längs kusten från Korkis till Rickul, några hade också hamnat längre in i landet bland ester, vår och en och annan rågöfamilj fann sin bostad i Kors herrgård, "Hēvels hōe" som rågöborna kallade den. Där i en gammal länga fick vi hyra bostad – rågöfamiljerna i varsin ända av längan och en estnisk familj i mitten. Det var ingen drömbostad precis, kallt och

dragigt var där och råttor var det gott om i de ihåliga väggarna. Man hoppades ju att vistelsen här bara skulle vara en kort tid, så det fick duga så länge. I Reval fortgick arbetet med förberedelser för utresa.

3. Hopp och besvikelse. En dag i juni månad kom ett telefonsamtal från min äldste bror i Reval till oss i Pärnu: "Lämna era arbeten där och kom, det ser ut att bli resa." Rågöborna, ca 350 pers. hade delats in i 3 grupper och skulle nu få resa med 2 veckors mellanrum. Vi sade upp våra tjänster i Pärnu och kom till Reval efter några dagar, men under tiden hade förhållandena förändrats i Estland. På grund av en överenskommelse mellan Tyskland och Sovjetunionen inlemdes Estland som delstat i Sovjetunionen. . . Någon resa för rågöborna blev det inte av. Min bror och jag ville nu inte resa tillbaka till Pärnu, vi for till Kors till våra föräldrar och det nya hemmet på fastlandet – det bestod av ett stort rum som var uppdelat i olika avdelningar med hjälp av möbler och skärmar.

Här gick man och väntade att något skulle hända. Sommaren gick och hösten nalkades. Rågöborna hade varit

hemma och skurit sin råg och man övernattade också där på något loft eller i något uthus under skördetiden. Snart blev det definitivt slut på besöken på öarna. Ibland var man och besökte någon rågöbo i deras tillfälliga hem. Alla väntade på att något skulle hända. Själv hade jag fått löfte om att under väntetiden få delta i handarbetslektionerna på fortsättningsskolan i närheten av det stället där vi bodde.

4. Plötsligt kom budet. Hösten 1940 var inne. Plötsligt en natt i oktober kom budet. Första gruppen, 110 (1/3) av rågöborna fick tillstånd att resa till Sverige, inom 2 timmar skulle man vara i Reval, budet kom till polisen, "militsen", på orten. Så fort gick det nu inte att nå alla, folk var ju utspridda längs kusten. En av mina bröder som var en av de 110 fick i uppdrag att på natten fara iväg till de närmaste orterna Korkis och Valkma med bud om resan. Det blev en uppståndelse mitt i natten, allt skulle gå så fort. Avfärden blev dock uppskjuten till nästa dag, då skulle ryska lastbilar skickas till de olika områdena, sen skulle alla samlas i Kyrkbyn, 2 km från Kors herrgård där vi bodde. Rågöbor skulle komma ifrån Rickul, Vippal, Korkis och Kors.

Tröskning med slaga

Foto Per Söderbäck

Jag for till Kyrkbyn för att vinka av resenärerna. Där kom bilarna, först från Rickul, Hinders Alfred och Simas Tomas satt högst upp på varsitt lass och spelade dragspel. Ca 1/2 timma tog det innan alla var samlade, så jag hann säga adjö till alla, sen satte karavanen i gång, 22 lastbilar blev det. Först och sist i raden var rysk militär. Näsdukar fladdrade och avskedsrop hördes, så försvann bilarna utom synhåll, allt kändes plötsligt så tomt och ödsligt, och många undrade också om färden verkligen gick mot det önskade målet.

5. . . och väntan blev lång. . . Hösten övergick i vinter, alla vi rågöbor som var kvar väntade på vår tur att få resa, men inget mer bud kom. Vintern var kall och vår bostad nere i herrgården höll inte värmen. Skulle det bli några flera resor? Skulle vi bygga eget hus här? Allt var så ovisst. Ännu hoppades man på att det skulle bli Sverigeresa. Så småningom kunde vi hyra 2 små extra rum i Kyrkbyn 2 km från herrgården; dem hade vi som sovrum – på dagarna vistades vi vid "høe", herrgården.

Julen kom, det var första och sista gången jag gick i skola på en juldag,

jag minns, att vi satt i fönstren och såg några äldre tanter högtidsklädda gå förbi på väg till kyrkan. Officiellt firades inte julen, man firade nyåret i stället.

Det blir nyår. Inget händer på resefronten. Denna vår och sommar var en mycket orolig tid. Folk deporterades och många vågade inte sova hemma över nätterna, för det var då uppsamlingsbilarna kom. När krig bröt ut mellan Ryssland och Tyskland kommanderades även rågöborna, som bodde i strandkommunerna, ut på befästningsarbeten. Alla som var 15–55 år inkallades, både kvinnor och män, man fick gräva skyttegravar. Själv hade jag innan tagit anställning vid en fältsjukstuga som inretts i Vasalemskolan i den gamla herrgårdsbyggnaden. Sjukhus- och apotekspersonal inkallades inte. Byggnaden låg intill Vasalemån, och landsvägen mot Reval gick över en större bro över ån.

På läkarstationen fanns 2 läkare och 4–5 flickor som hjälpte till med litet av varje. Där utanför grävdes skyttegravar.

Även mobilisering av rågömän företogs i 2 omgångar först 20–35-åringar, däribland min äldste bror och senare

35–45-åringar; dock hann de sistnämnda inte ut ur landet, utan i Reval kom tyskarna emellan och hindrade avfärden.

På kanondundret åt Kegel till försökte vi räkna ut hur fronten närmade sig. Över en veckohelg fick några av oss flickor vid sjukstugan permission. När vi på måndagsmorgonen kom tillbaka fanns inte ett fönster helt i byggnaden och våra sängar var fulla med glassplitter. Under natten hade Vasalembren sprängts i luften. Man var även rädd att ryssarna vid reträtten skulle bränna efter sig, även vår familj grävde ner mat och kläder i sandgropar i skogen.

Snart kom de första tyskarna incyklande i våra trakter. Sjukstugan lades nu ner.

I Kors nära herrgården fanns en höjd varifrån man kunde se bort mot Rågöarna. En natt stod vi där och kunde höra flygplan och explosioner och se bränder på våra öar. Vi förstod, att ryssarna var på väg ut därifrån.

6. Tillbaka hem hösten 1941. Så småningom började nu en del rågöbor flytta tillbaka hem. Man kände sig osäker i början, hur tyskarna skulle ställa sig till återflyttningen, men när tyska

Rågöbröllop

Foto Nordiska museet

kommendanten i Baltischport så småningom gav officiellt tillstånd till återflyttningen, ställde alla rågöbor kosan hemåt. Mycket var förstört, många hus hade bränts ner eller forslats bort. Kappellet på Lilla Rågö hade blivit smedja o.s.v. Ingen behövde dock bli utan bostad, 1/3 av rågöborna hade ju hösten innan flyttat till Sverige och därför fanns det bostäder till alla hemvändande. Hösten 1941 var nu alla kvarvarande rågöbor hemma igen och på vintern flyttade även några Odensholms- och Rickulfamiljer hit. Än fanns det ryssar kvar på Odensholm, och det kändes lite osäkert första tiden. En natt kom Stora Rågöbor och väckte oss på Lilla Rågö, de misstänkte att ryssar från Odensholm var på väg mot Stora Rågö, men det visade sig sedan vara fel.

Mycket var förändrat här på öarna, bl.a. var alla stengårdsgårdar borta, de hade använts till brobygge mellan öarna och annat. Många ruiner efter kaserer och underjordiska gångar fanns på norra änden av Lilla Rågö. En kaseren i "Häinana" hade de inte hunnit spränga, den användes sen som kommunalhus.

Ihjälskjutna djur hittades i massor, särskilt grisar, men även andra tamdjur

och även någon soldat. Även några levande tamdjur hittades. På bryggan fanns säckvis med olika sädeslag – när man inte hann få dem med sig dränkte man in allt i bensin så att det blev obrukbart. På en del bord stod maten uppdukad. Uppbrottet från öarna hade varit brådstörtat.

Nu fick rågöborna bråttom att ordna för vintern. Många hade djur med sig tillbaka, de skulle ha hö, själv skulle man ha mat och bränsle. Fisk fanns ju i sjön – på något sätt fick det gå, fast det var ganska knapert den första vintern, men man var ju hemma i alla fall.

Skolan kom även så småningom igång. Den startade på Lilla Rågö i kasernen vid Lillbyn, men sedan skolan på Stora Rågö reparerats flyttade man dit. Sedan har jag fått veta, att skolan sista året på Rågöarna flyttade till det gamla skolhuset i Storbyn på Lilla Rågö.

Livet gick vidare, men stämningen på öarna ville inte bli som förr, visserligen glädde man sig över att vara hemma igen, med det fanns en oro i luften. En del familjer var splittrade, man hade ju trott, att alla skulle iväg med 2 veckorns mellanrum och då var det inte så noga med om någon familj

jemedlem kom iväg tidigare, men det blev stopp för resorna efter första gruppen.

Det blev nytt år. På våren 1942 kom man så småningom igång med jordbruket, men som det var ont om hästar blev det bara en liten del av jorden som kunde brukas. Under sommaren kom även en del hjälp ifrån Sverige i form av jordbruksredskap och båtmotorer, även socker och marmelad, vill jag minnas.

7. Nya orostider. Om man hade glatt sig åt att få komma hem igen, så byttes glädjen snart i oro och förstämning. Från krigsfronten kom oroande nyheter. Var ryssarna på väg tillbaka? Skulle det bli ett nytt uppbrott för rågöborna? Det pågick visserligen förhandlingar mellan tyska och svenska myndigheter angående överflyttning till Sverige för alla estlandssvenskarna och man ville ju flytta dit om ryssarna kom tillbaka, särskilt som de flesta hade familjemedlemmar eller släkt och vänner där. Ovissheten var svår.

Sommaren kom och gick. Jag hamnade i Kehtna (en internatskola) strax norr om Reval. Flera nätter stod vi i parken till den gamla herrgården och såg hur ryssarna bombarderade Reval.

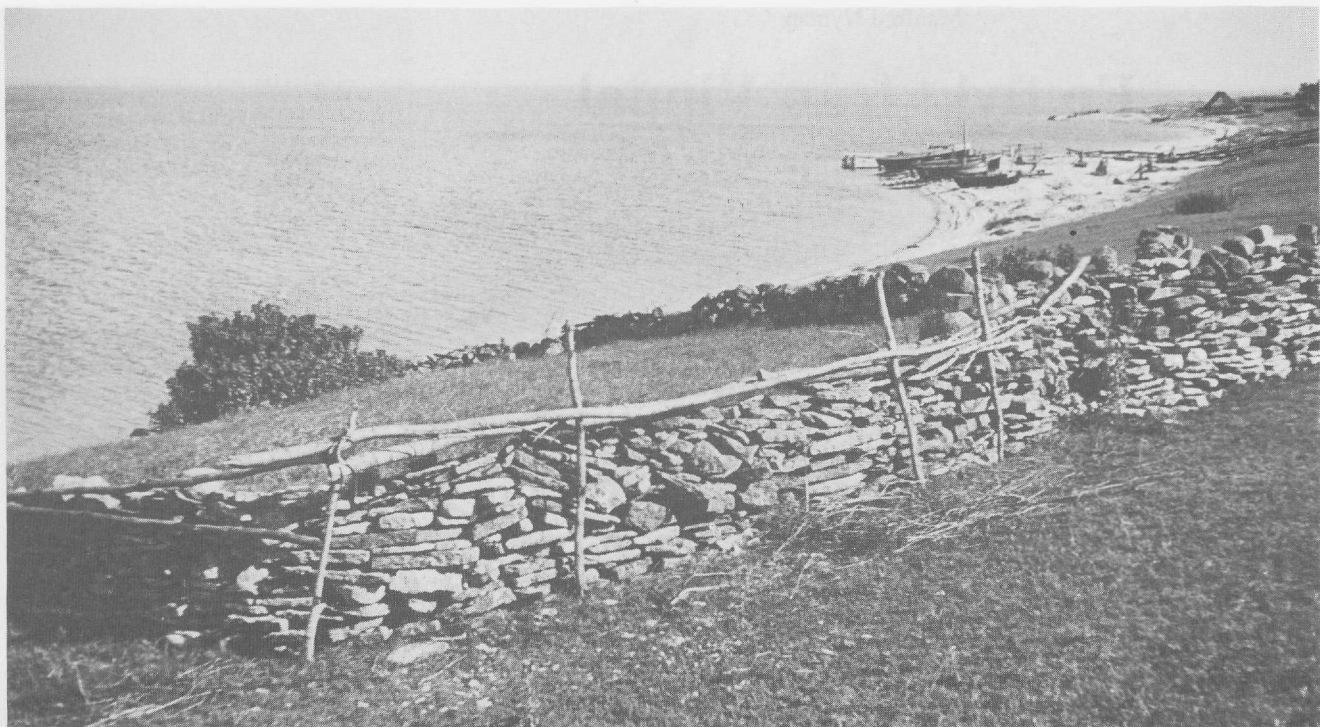

Foto Per Söderbäck

Det var strängt med mörklägningen. I Kehtna stannade jag t.o.m. sommaren 1943; vad som under tiden hände på Rågöarna har jag inte så klart minne av, men att oron var stor, det vet jag. Den våren och sommaren började man se över sina båtar, och en del av de motorer som kom till rågöborna från Sverige kom nu tillbaka hit – man tog resan över i egna händer.

8. Sjuktransporterna. På hösten 1943 kom en legal resa igång, de s.k. sjuktransporterna. Från Sverige kom Sveabolagets ångfartyg "Odin" som skulle ombesörja sjuktransporter och på 3 resor föra över "sjuka och åldriga estlandssvenskar" till Sverige. Nu fick även några yngre, som ville över och studera, tillstånd att följa med. Vi var 2 rågöflickor som anmälde oss. Vi fick veta, att båten skulle komma till Rohuküla. Vi åkte till Rickul och väntade där på närmare besked; då plötsligt kom det bud, att båten låg i Baltischports hamn och vi fick brådstörtat ta oss dit. Vilken syn och vilka känslor! Efter de sista åren av isolering och mörklägning låg nu denna vita svenska ångare här med svensk flagga i aktern. Efter några om och men kom vi, efter att passagerarlistorna kollats, ombord. Här ombord fanns mest ormsö- och runöbor, om jag minns rätt. På morgonen den 26 november

startade resan och gick mot Hangö, där låg vi kvar i hamnen över natten, nästa morgon styrdes kosan mot Stockholm, och den 27 nov. gick vi iland i Värthamnen. Vi togs emot i Frälsningsarméns lokaler, och innan vi fördes in till stan fick vi genomgå en "lusbas-tu". Nästa anhalt blev Johanneshuset vid Sabbatsbergs ålderdomshem, där gjordes läkarundersökningar m.m. Det var vår första förläggning. – Ytterligare 2 sådana resor gjordes med "Oden" före jul. Några få rågöbor kom med dessa transporter. Några små motor- och segelbåtar kom då och då på vårvintern 1944 från Rågöarna, men de flesta rågöborna var kvar hemma.

9. Sista resan. Hur livet levdes på Rågöarna denna vinter-vår-sommar har jag inga egna minnen av, eftersom jag redan var här i Sverige sen föregående höst, men det vet jag, att folk levde i uppbrotsstämning, och så den 12 augusti var det dags för den sista resan från Rågöarna. Då kom den 3-mastade skonaren Juhan till bryggan på Lilla Rågö för att hämta rågöborna. Den hade startat från Rohuküla – Hapsal och det fanns redan nuckö- och rickulbor ombord. Även några från Hapsal och övriga Estland samt ett par från Ormsö. – Nu skulle de sista rågöborna lämna sina hem för andra gången på 4 år. När rågöborna kommit om-

bord, lämnade Juhan bryggan och for över sundet till Baltischports hamn där bl.a. korkis- och vippalbor kom ombord. Nu fanns här c:a 600 personer. På morgonen 14 aug. lättades ankaret, och färden västerut började. Med stort vemod såg man sina öar försvinna i fjärran.

Den 15 aug. lade Juhan till vid kajen på Lidingö.

Kvar på Rågöarna blev några personer, i Storbyn på Lilla Rågö hos Öle Nistuve och i Lillbyn hos Irjas; de fick sedan lämna öarna och bosatte sig i Baltischport. Där gick min kamrat, som jag nämnde i början på berättelsen, ett ohyggligt öde till mötes. Från Stora Rågö blev även några kvar, de stannade i Vippal.

Så var det slut på den flerhundraåriga bosättningen här på våra idylliska små öar, Rågöarna.

Över 40 år har nu förflutit sen de sista rågöborna lämnade sina öar för att bosätta sig i det gamla fäderneslandet, men i minnet vandrar vi fortfarande hemma på de gamla välkända stigar.

Manfred Nyman

En flykt från Vippal över Finska viken

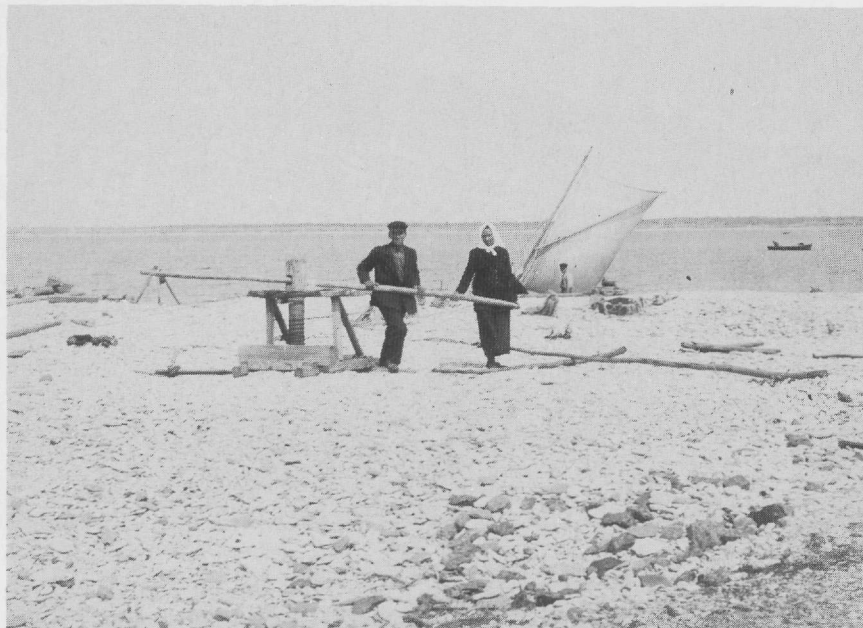

Foto Per Söderbäck

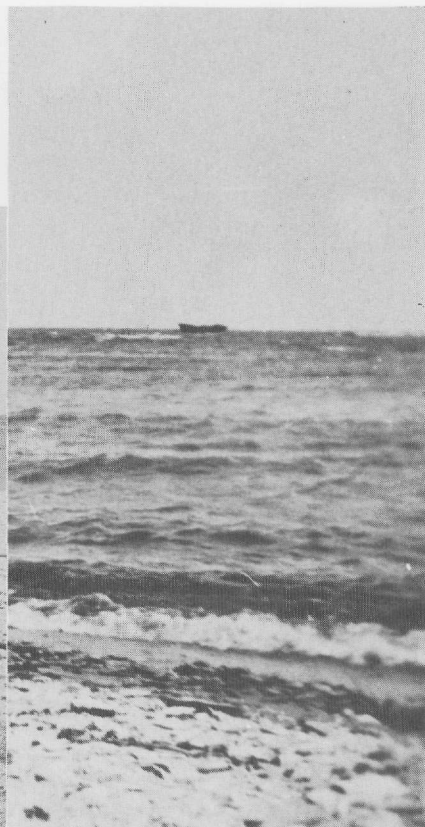

Foto Per Söderbäck

Det var den 13 juli 1943. En dag med regn och dimma, som åter och återigen förde tankarna in på de gamla innötta banorna om flykt. Men som så många tiotals gånger förr, så skulle väl kanske även denna dag ett ev. försök "köra" på någon tillfällig stötesten eller skulle planerna slinta på en i teorin ej medräknad "svag punkt". Jag var trött och pessimistisk efter alla misslyckanden. Jag hade tydligen ödet emot mig, ansåg jag. Förutom alla andra olyckor hade de tyska makthavarna utsett mig till estlandssvensk tidningsquisling. Jag hade fått order att starta en svensk tidning i den nya "uppbyggnadsandan". Hela föregående natt hade jag suttit på Revaler Zeitung och störtat mellan redaktion, ombrytare och pressar, ty "Kustbon", som tidningen förstås skulle heta, måste nästa dag vara färdig att sändas till Göbbels för godkännande. Jag resignerade och ansåg mig vara en såld man.

Mitt inne i dessa dystra funderingar fick jag besök av en sorglös sälle hemifrån, som muntert påpekade, att på lördag kväll skulle det bära av från hemstranden med en roddbåt, som pojkarne gömt i buskarna. "Vill du följa med, så – varsågod." Utan några fun-

deringar bekräftades mitt samtycke med ett handslag. På lördag kväll skulle vi alltså starta från en avsidig vik med kurs på Hangö.

Så med ens ringer telefonen och jag hör en rickullärares bekanta stämma: "Du tar idag kl. 15 bussen till Vippal och marscherar omedelbart till Pärby!"

Inte ett ord mer, och det interurbana samtalet var klippt. Jag stod som fallen från skyarna, men nu gällde det i varje fall att handla och detta raskt ändå, ty klockan visade redan 13 och bussen skulle gå kl. 15. Under dessa korta två timmar skulle jag hinna med att på ett försiktigt sätt förklara sammanhanget för min besvikne kumpan, överlämna mitt arbete på AGA, likvidera min våning, packa, klä om mig, säga farväl och göra det allra viktigaste – skaffa biljett till bussen, som förstås för länge sedan var utsåld. Det blev att i all hast slänga ett par skjortor och några familjefotografier i kappsäcken samt lämna allt annat vind för våg. Och jag satt verkligen i den gamla välkända bussen, då den i hållande regn skramlade iväg från Ryska torget åt Baltischportvägen till.

Det var den 13:nde och jag kände

mig – milt sagt – enkel. Till råga på allt hörde till resällskapet, några damer av den kategori som jag av många skäl ej velat se en skymt av just på en sådan färd. Men det gällde att hålla god min i elakt spel, och så fick jag med berätt mod ge mig ut för att vara en verklig anhängare av läran om det "nya Europa" och som sådan vara ute på en turné genom Svenskbygderna för att samla medarbetare för den nya tidningen, "som ju alla var ense om att Svenskbygden var i ett skriande behov av". I annat fall skulle jag nog såsom anställd i Reval, klädd på ett besynnerligt sätt och med kappsäck i handen ej ha hunnit längre än till Vippal kommunalhus, innan spårhundarna var efter mig.

Väl framme i Vippal fick jag sällskap av en flicka, som också skulle till strandbyarna, och så knogade vi iväg tvärs över moarna med min kappsäck uppträdd på en stör mellan oss under det skyarna rämnade och blötte oss med ett sannerligen vått hållregn.

Vi var genomsura och dödströtta, då flickan äntligen kom fram med upplysningen, att vi var framme. Målet för vår plaskiga fotvandring var en liten avsidig belägen gård mellan Aklop

Foto Per Söderbäck

och Kålvik. Stugan verkade övergiven och havet såg så hotfullt grått ut i skymningen. Flickan lämnade mig kvar i en buske i skogsbrynet för att själv gå och "sondera terrängen", som hon uttryckte sig. Efter några minuters väntan fick jag en vink om att "luften var ren".

Den utifrån tillsynes övergivna stugan befanns nu vara till trängsel fylld av barfota, genomvåta och nervösa människor. Kvinnorna satt och smågrät och en gammal 82-årig gubbe slutade sin serie av goda råd med några stora, tysta tårar, som banade sig väg över fårorna i ansiktet. Alla kände sig gripna av lägets allvar. Det gällde ju så mycket – hembygd, hus och hem, föräldrar samt äventyret, där det spelades på liv och död.

Trots att snyltgästernas skara växte, blev jag av mina gamla vänner mottagen med öppna armar. Ryktet om våra sekreta planer hade spritt sig över strandbyarna, och de församlades antal överskred snart fyrtio. Endast fyra båtar stod till förfogande, och rickullärarna med sällskap hade ännu ej infunnit sig. Tiden gick, och man började befara det värsta, ty tyskarna höll sträng vakt längs vägarna, och vad

skulle förresten en lärare från Rickul ha att uträtta med kappsäckar och flyttgods på vippalstranden i hållande regn?

Starten var bestämd till kl. 8 på kvällen, men i stället för tjocka, som en hel vecka brett sin barmhärtiga slöja över de flacka stränderna, började skyarna ljusna, och horisonten gled allt längre bort. Denna olycka var tur åtminstone för rickulborna, som efter otroliga irrfärder i "absolut livsfarliga" omgivningar äntligen anlände genomblöta och dödströtta men oerhört lyckliga över att ha funnit oss vara kvar i Vippal.

Nu gällde det alltså att börja handla, men gubbarna såg sura och tvehågsna ut, ty dimman hade lättat och fullmånen skymtade olycksbådande fram mellan molnflikarna. I den mörka stugan surrade förbannelserna över dimman, som brukade hålla sig framme endast då man skulle till sjöss och vittja skötarna, men som självklart höll sig borta då den behövdes.

Under tiden hade klockan tickat iväg många timmar och flyktaspiranternas skara hade vuxit till 56, ett antal som man inte ansåg ha någon chans att rymmas i de små båtarna.

Några började redan förtvivla och lomade modfällda på smygvägar hemåt. Kanske skulle nästa dag bli bättre. Läget var ytterst kritiskt, ty de tyska patrullerna hade sin väg alldeles förbi vår stuga, och skulle någon av dem kommit på tanken att titta in, skulle vår saga ha varit all.

Det ena fantastiska projektet avlöste det andra. Det enda rätta tycktes dock vara att krypa till kojs i syskonbädd uppe på höskullen. Arma tyskar, som ej anade, vilket celebret byte de passerade flera gånger under denna natt på endast några stegs avstånd – en dödsdömd rosleppojke, som pryglat en tysk gränsvakt halvdöd, då denne skulle an hålla honom, fem vippalpojkar, som sedan flera veckor hållit sig undan i skogarna, och slutligen en tidningsredaktör, som Gestapo säkert skulle ha satt högt pris på.

Nästa dag grydde i en hoppingivande dimslöja, men snart var den "borta med vinden", och i stället började regnet sila ner liksom under gårdagen. Framåt eftermiddagen började molnen lätta och himlen blev allt högre, som gubbarna menade. Vår matmor hade emellertid fått för sig, att kosta vad det kosta ville, men idag skulle hon ge sig

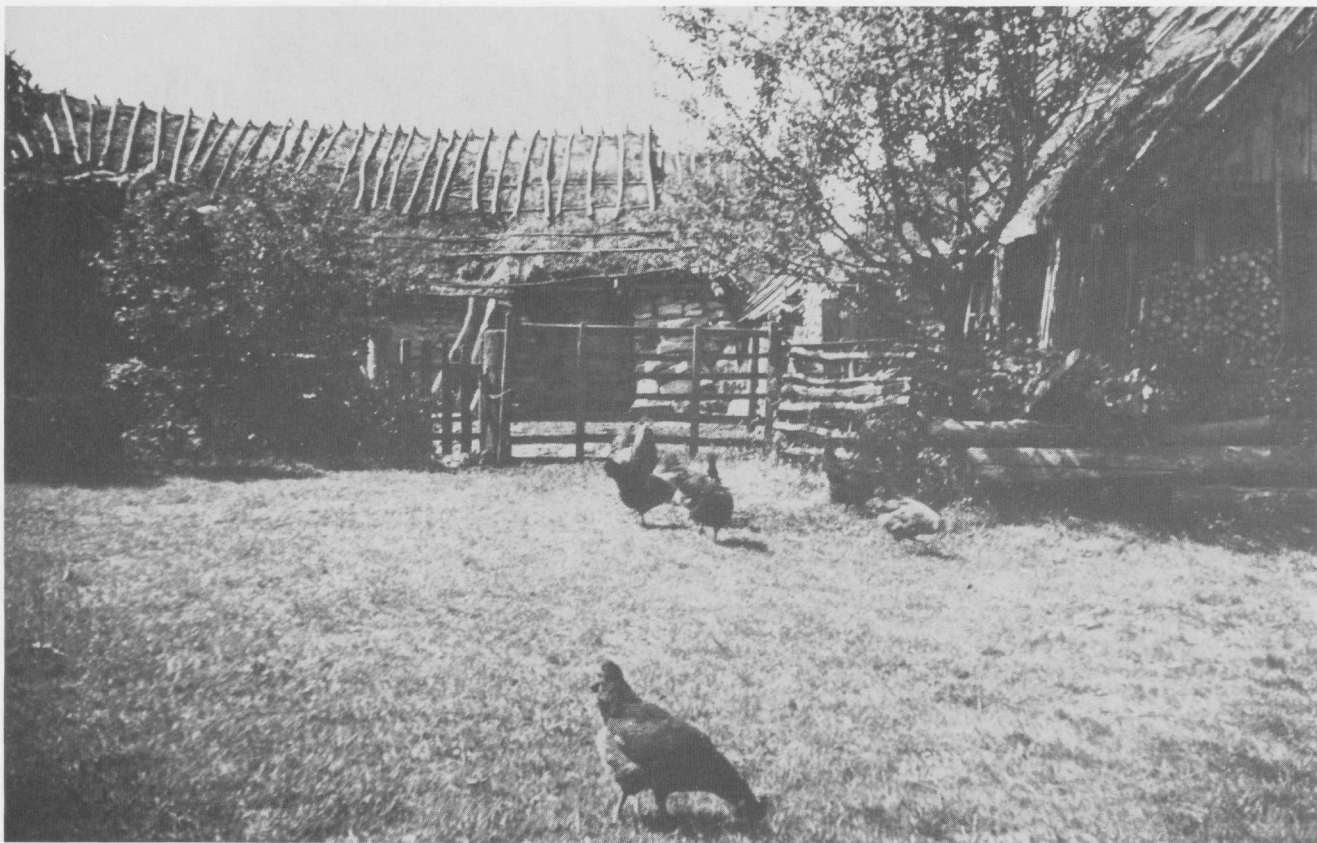

Foto Per Söderbäck

iväg från sin nätta stuga, trinda kossa och sina fyllda byråar och skåp. Utan att reflektera över gubbarnas mornningar började hon längs sina egna skogsstigar forsla ner sina få bylten till "fiskstranden".

Hennes resoluta uppträdande piggade också upp de övriga, och så med ens blev det bestämt, att nu brakar det löst, det må sen gå hur det vill.

I hast kommenderades ett par pojkar ut på vakt efter de tyska patrullerna, husmor gav sin kära kossa en sista smekning, låste omsorgsfullt sina byråar och stugdörren och så marscherade hela sällskapet i gåsmarsch med bylten och kappsäckar till båthamnen. Småbarnen, ett par endast några månader gamla, tycktes också liksom ana vad det gällde och från den långa raden hördes ej ett enda ljud.

Väl framme vid skogsbrynet lägrade sig det tysta sällskapet i enbuskarna. Det enda vi hade att göra var att vänta på signal för att störta ner i båtarna, som låg uppdragna på stranden och vid vilka karlarna redan febrilt stökade. Månen gled fram mellan molnen och kastade sitt cyniska ljus över gruppen, som räknade minuterna i andlös spänning, ty en pojke hade med andan i

halsen kommit springande med bud att tyskarna var på väg åt Kålvik till längs stranden.

Minuterna verkade olidligt långa och så kom budet flåsande: "Tyskarna är redan vid Hinnis stuga – alltså knappa 400-500 meter – fort ner i båtarna!"

Det estniska gränsbevakningsmanskapet, som var beväpnat med maskingevär och hade till direkt uppgift att bevaka båtarna, skulle följa med.

Det var säkert många, som aldrig förr i livet sprungit så fort trots de tunga bördorna. Den 200-300 meter långa vägen ledde över en bäck, som alla vadade över. Vi blev alla våta upp till midjan, men ingen tänkte på att använda sig av spången, som förde över vattnet knappa tio meter från "vadstället". Småbarnen grät hejdlöst, men ingen hade nu tid att bry sig om dem, ty nu hängde allt på några minuter.

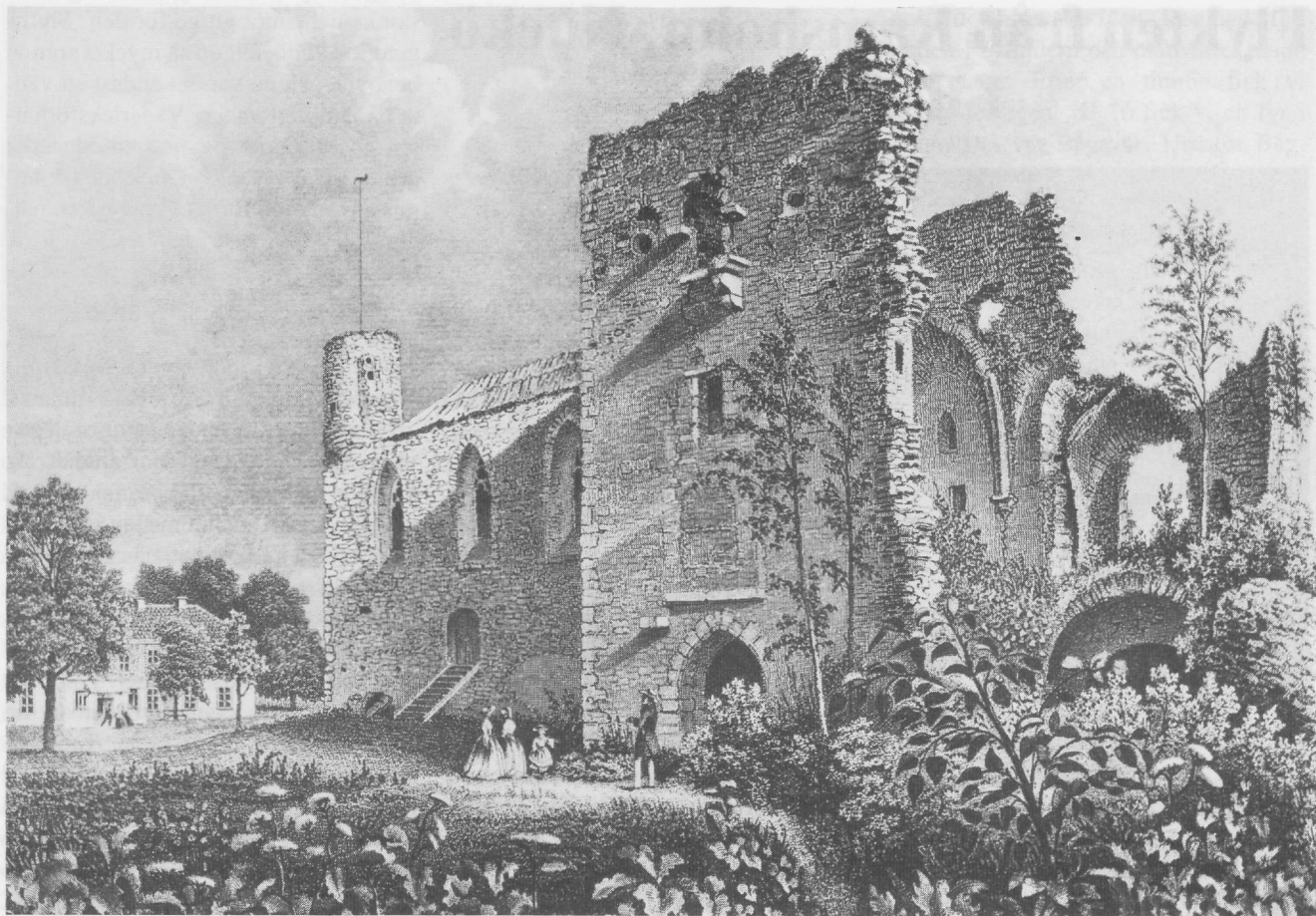
Fort, fort! –

Havet låg nästan blankt och speglade den röda fullmånen. Det hade blivit så klart, att man tydligt kunde skönja Rågö udde på ca 5-6 km avstånd, och tyskarna – ja de var endast några hundra meter därifrån med skarpladdade

gevär.

Kvinnor, barn och bylten slängdes huller om buller ombord och männen gjorde sitt bästa för att i hast få båtarna flott, vilket inte var så enkelt, emedan lasten var tung och stranden långgrund. Snart var samtliga män våta upp under armarna, och då båtarna började flyta gällde det att ro för brinnande livet för att komma ut på öppet vatten och kunna starta motorerna. För att dämpa motorljudet dränktes en kavaj i vattnet och bands om avloppsröret. Senare fick en man hela tiden hänga ut över relingen och hålla vatten på "ljuddämparen", som annars genast skulle ha brunnit upp.

Många av gränsbevakningsmännen var alldeles handfallna och fann sig tvärt överrumplade i båtarna genomvåta och utan någon som helst annan utrustning än den kronan bestått dem med. Maskingevären hade de slängt i buskarna och uniformerna skulle sänkas i havet ifall vi ej blev infångade. Vi var alla medvetna om att den tyska flottbasen Baltischport, som även var stödjepunkt för de snabbgående bevakningsbåtarna, låg endast 15 km österut alltså högst en halvtimmes färd för "havets vinthundar". Att vår flykt ge-

Ruinen av Padis kloster enligt litografi av Schlichting

nast blev inrapporterad till Baltischport var ju självklart.

Efter det vi kört ungefär en timme dök om styrbord något svart upp som tycktes ha kursen rakt på oss. Det klack till i oss alla och man liksom tyckte sig höra hjärtat dunka genom motorbullret. Den så kritiska situationen löstes tvärt genom vår skeppares lugna replik: "Skräcken har stora ögon – Grassgrundsstenen."

En av de fyra båtarna orkade inte hålla marschtakten med de övriga, och så var vi tvungna att binda alla efter varandra i en lång karavan, som högg och spottade i sjöarna, som från nordväst hade börjat rulla emot oss.

Då det dagades beräknade vi att vi var halvvägs, alltså mitt på Finska viken, där faror av olika slag såväl i luften som på havet kunde möta oss. Stämningen var emellertid god och man vågade sig t.o.m. på ett och annat skämt.

Från en av båtarna, som kom stampande efter oss, sågs något, som likt stora svarta fåglar lyfte från båtarna

och dalade ner i sjöarna. Det var gränsvakterna, som slängde sina tyska uniformer åt Ran och nu stod där utan några som helst jordiska ägodelar, fränsett kalsongerna. Många av stackarna hade ej ens fått säga adjö till hustru och barn.

De fyra motorerna, med sina 4–5 hästkrafter var, dunkade emellertid på, och allas ögon var riktade framåt. Vem skulle först få land i sikte? Eller kanske något annat?

Efter sex oerhört långa timmar hördes ett väldigt hojtande från en av båtarna. Man hade nämligen fått syn på något, som liknade en grå liten blyertspenna, som nu och då skymtade fram över de grå vågorna – det var Ljussarö fyr. Vi var så gott som räddade, och även kvinnorna, som krupit ihop på durken tittade fram och sken upp. Brännvinsflaskorna, som omsorgsfullt sparats under månaders frestelser kom fram och halsades laget runt. Med ens tycktes det gamla hemlandet vara så avlägset och nästan överkligt. Allas uppmärksamhet rikta-

des framåt i mer än ett hänseende. Lyckan hade stått oss bi och efter ytterligare två timmars resa togs vi om hand av sjöbevakningen utanför Tvärminne. Det var en upplevelse, att efter dessa år i fruktan för främmande makt-havare bli tilltalad och välkomnad av uniformerade män, som talade samma språk som vi.

Båtarna kvarlämnades i Tvärminne i en lugn vik, och själva fick vi fortsätta till Hangö ombord på flottans två snabbgående motorbåtar. För endast några timmar sedan skulle synen av dylika farkoster hos oss ha framkallat allt annat än angenäma känslor.

Väl framme i Hangö välkomnades vi på kajen av en beundrande skara civila och soldater, som själva för ett par år sedan varit tvungna att lämna hus och hem och nu återvänt till sin hårt prövade hemstad. I hamnen mötte oss ett par militärbussar, som förde oss till en kasern, där vi omhändertogs av glada och vänliga finlandssvenska lottor och fick vårt första mål mat på väg mot det land, som vi hoppades en gång få kalla vårt hemland.

Flykten från Ramsholm, Nuckö i Estland

Nuckö kyrka

När ryssarna ockuperat Estland, gick det rykten om att alla nationaliteter skulle till sina ursprungsländer. Det blev i alla fall ingenting av, och allt hopp var redan ute. När ryssarna sedan började släpa bort befolkningen, påstods det att alla estlandssvenskar skulle föras till Sibirien. Ödet ville dock annorlunda. När kriget mellan Sovjetunionen och Tyskland bröt ut tändes en ny livsgnista. När sedan mobiliseringen kom från ryssarnas sida, tog många mod till sig och passade på att gå till skogs istället för att blöda för främmande makter. Till all lycka blev Estland efter några månader befriat från detta rövarband. De som var i skogen fick återvända hem till sitt och de sina och ta itu med arbetet igen. Till en början var livet ganska bra, men så i längden tycktes det bli annorlunda. Tyskarna började knappa in på livsmedlen och allt skulle till fronten. Eftersom vi var fiskare gick det ingen nöd på oss, ty mot fisk kunde man byta till sig andra livsmedel och kläder.

På hösten 1942 började det gå rykten om att tyskarna skulle mobilisera alla unga män mellan 18 och 35 år. Redan då började vi planera att försöka fly till Sverige. Som fiskare hade vi vår egen motorbåt, men värre var det att få bränsle. Vi började spara på bränslet genom att använda segel och åror i stället för motor vid fisket. Hös-

ten var ganska stormig, och med en så liten motorbåt som vi hade kunde icke tanken på flykt förverkligas, så vi var så illa tvungna att vänta på vad våren hade att bjuda. På vintern talades det om att alla estlandssvenskar skulle bli hemkallade till Sverige. Någon allmän överflyttning tycktes dock inte bli av, och då kunde man bara vänta på vad framtiden hade i sitt sköte.

I början av mars 1943 började allvarliga rykten igen, om att alla unga män mellan 18 och 35 skulle mobiliseras. Då började vi mer och mer resonera om planen på att försöka fly över till Sverige. Så, i mitten av mars månad skulle alla unga män mellan 18 och 35 för kommissionen. Då var goda råd dyra. Vi var tre bröder, Alexander, Voldemar och Evald, som skulle för kommissionen. Då började vi resonera med ett par av vår hembys pojkar, Artur och Voldemar, om flykten. Voldemar som var äldst och redan tidigare varit till Sverige med segelskuta sade, att det inte skulle ta så värst lång tid att fara över. Man kunde räkna med ett dygn om allt gick väl. Voldemar hade också ett gammalt sjökort och kompass, och det var bra med det, men den största frågan var bara om bensinen skulle räcka till. Eftersom bensinen icke tycktes räcka var vi tvungna att genom "svarta börsen" försöka skaffa oss lite till. Men detta var lättare sagt

än gjort, ty vi hade ej tillräckligt med skinka och smör att ge för den. Slutligen fick vi dock ihop så mycket som vi behövde och nu var det endast att vänta på lämpligt väder. Väderleksförhållandena var dock ogynnsamma, så det dröjde med resan. Vi fick gå i kommissionen, och för att vinna tid anmälde vi oss till den avdelning som hade längst tid på sig. Det var en major Rydén som tog hand om estlandssvenskarna, och för att försöka rädda estlandssvenskarna och dra ut på tiden så mycket sig göra lät, bildade man ett svenskt kompani under namnet "Narva regemente". Den som anmält sig till detta regemente fick stanna hemma till den 1 juni 1943, medan de andra som fick gå i s.k. arbetstjänst skulle få börja sin tjänstgöring redan i början eller i mitten av april månad. Voldemar anmälde sig som fiskare och fick uppskov till den 1 oktober 1943. Vi andra två hade ingen annan utväg än att anmäla oss till "Narva regemente". Bröderna Artur och Voldemar lydde inte under tvångsmobiliseringen ännu, men ryktena gick att alla män upp till 40 års ålder skulle ut i militärtjänst.

Nu var det ingen av oss som tvekade om att det bästa vore att försöka ta sig över till Sverige, kosta vad det kosta ville. Vi hade bestämt oss för den 24 april 1943, och resan skulle börja från vår hemort, alltså Ramsholm, en liten halvö som sträcker sig åt Östersjön till från Nuckö. Allting var i ordning för resan, väderleksförhållandena var gynnsamma, lugnt och dimmigt, och vi hade med oss en del fiskeredskap, såsom krokarna m.m. och behövt agn också. Men av någon anledning anlände icke bröderna Artur och Voldemar på den bestämda dagen, och vi var tvungna att skjuta upp resan till "nästa gång" och sitta och vänta tills det gavs ett nytt tillfälle.

Så blev det påsk, och i samband med denna festligheter i byarna omkring. Nu gällde det att ta tillfället i akt, ty den s.k. gränsbevakningen eller strandbevakningen tyckte att det var roligare att sitta och smaka på ölet i byarna än att stå på sin post. Nu var nog det bästa tillfället inne. Annandag påsk beslöt vi att fara bara vädret tillät. Annars var allting i ordning, bröderna Artur och Voldemar hade kommit till Ramsholm med sina fiskeredskap som

Med den här båten kom de över havet för drygt fyrtio år sedan

maskering, men i radion kom det ett meddelande att det skulle bli storm. När det började skymma anlände två fiskebåtar till stranden, just där vi skulle starta, för att söka lä för den annalkande stormen. Det var dagöbor som sedan skulle fortsätta färden till Baltischport för att där bedriva fiske. De ville övernatta hemma hos oss, vilket vi inte kunde neka dem, så det var bäst att försöka göra i ordning bäddar åt dem, och sedan när de somnat försöka ge oss iväg. Emedan det var helgdag sade vi att vi skulle till byn, vilket de också trodde på. Klockan var redan 21 när resan anträdde. Detta var den 27 april 1943.

Motorn startade bra, men vi hade motvind, en riktigt styv bris. Fiskebåten som vi for med var c:a 5 m lång och riktigt svårt lastad. Vi hade också en presenning över båten. Fören var vid starten c:a 40 cm och aktern c:a 20 cm över vattenytan. Till en början arbetade motorn ganska bra, men vi fick, trots presenningen, in ganska mycket vatten i båten. En i taget skulle vi styra båten. När vi kommit utanför Ormsö började sjön gå hög. Vi tänkte trots allt alla en och samma tanke: vad som än komme att hända skulle vi aldrig vända tillbaka. På vägen mellan Ormsö och Dagö varnade vi plötsligt ett strålkastarsken från en båt som tycktes söka efter något. Till vår lycka var det ganska dimmigt så de kunde inte upptäcka oss. C:a en timme senare fick vi se en lykta från en båt som skulle skära kursen för oss. Vi tog då, för att undvika att bli sedda, kurs mot sydväst. Båten avlägsnade sig dock fortare än vi och vi satte kurs efter den, ty den hade västlig kurs. Det var så mörkt, och hög sjö, så vi kunde inte se något annat än den där elden. Men nu med ens, vad var detta? Jo, ljuset kom

närmare och närmare. Vi trodde bestämt att det var en tysk patrullbåt som sökte efter oss, så vi ändrade kursen rakt mot norr. Men nu började ljuset försvinna allt längre och längre bort, så vi kunde återta västlig kurs.

Ja, som sagt så gick sjön hög och båten var liten och låg, så vi var hela tiden tvungna att pumpa vatten. Vi hade i alla fall lite brännvin med oss som hjälpte oss att inte frysa ihjäl. På morgonen när det började ljusna, hade vi redan Dagö på 10 sjömil avstånd på sidan om oss. Det största besväret hade vi med att fylla på bensinen. Vi hade den i fören, och varje gång vi skulle fylla på skulle vi försöka få över den till aktern. Utrymmet under presenningen var så litet att man hela tiden fick sitta böjd. Den som styrde hade det värst, för han fick inget skydd alls av presenningen. Vågorna valte in akterifrån hela tiden. Så med ens blev det motorstopp. Tändapparaten hade fått vatten på sig. Efter en halvtimme kunde vi starta den igen. Den 28 april 1943 kl 12.00 hade vi redan förlorat Dagö ur sikte. Nu kom vi underfund med att det var omöjligt att kunna resa över Östersjön på ett dygn. Resan fortsatte, och till kvällen såg vi ingenting som tydde på att vi var förföljda. Hela tiden hade vi hård motvind. Natten till den 29 april blev det lite lugnare. Natten gick också rätt bra, men på morgonen blåste det riktigt hårt, så att det var som stora backar framför oss. Genomvåta som vi var började vi redan vänta på land, men inget land syntes till så långt ögat nådde.

Den 29 april kl 10.00 fick vi syn på en lastångare. Den gick i nordostlig riktning. Samma dag kl 12 fick vi en boj i sikte. Då trodde vi att vi var inne på svenskt vatten. Så med ens stannade motorn igen. Nu tog det längre tid

att få den att starta igen. Den hade fått vatten i cylindern och tändstiftet tände icke mera. Efter en timme fick vi igång den igen. Kl 16 fick vi en fyr i sikte. Det var Bågskär. Utanför Bågskär mötte vi en ångare, men det var så mörkt att det var omöjligt att se vilken flagg den förde. Nu tändes ett nytt hopp. Men vågorna gick allt högre, och vi var genomvåta och frös. Natten närmade sig sitt slut när vi fick Svenska Högarna på sidan om oss. Det var den 30 april vid 7-tiden på morgonen. Nu äntligen var den värsta och tråkigaste delen av resan över, för vi var redan i lä av skären. Vid 11-12-tiden samma dag var vi nära Sandhamn. Så blev vi inkallade av militären. Vi lade till vid en brygga och blev bjudna på kaffe och cigaretter. Nu äntligen började vi känna att livslusten återvände. Dagen var varm och solig, så vi kunde lägga våra kläder att torka. Där blev det också läkarundersökning. Hela resan över fick vi inte en blund i ögonen, och maten var genomvåt. Vi fick icke stanna länge, utan en tullbåt tog oss på släp och förde oss till en tullbrygga där vi fick gå iland och värma oss. Mat fick vi tillräckligt. Vi fick dröja där i några timmar. Båten fick vi lämna där vid bryggan.

På kvällen 30 april kom vi med tullbåten till Vaxholm och fick vila där över natten. Trötta som vi var somnade vi strax och vaknade inte förrän dagen därpå vid 10-tiden. Där blev vi förhörda om varifrån vi kommit, våra namn och av vilken anledning vi lämnat Estland. Så fick vi besked, att vi snarast möjligt skulle få resa till Stockholm och få arbete. Den 1 maj vid middagstid hann vi till Stockholm, men istället för att komma på fri fot hamnade vi i fängelse. Vi fick sitta inne i fem dagar. Maten var bra, men tilldelningen var ganska liten tyckte vi, eftersom vi efter den långa resan var mycket uthungrade. Tiden tycktes också krypa fram med snigelfart.

Äntligen, den 6 maj, öppnades fängelseportarna och vi fick komma ut och fördes till Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Där träffade vi några andra som tidigare kommit fram. Därifrån fortsatte färden till Sabbatsbergs förläggning. Här får vi stanna tills vi erhållit arbete.
Stockholm maj 1943 Alexander

Hilda Alun – Elenbo

Den sista flyktingtransporten av estlandssvenskar till Sverige

(Som jag minns den)

Från Nargö

Jag är tillbaka i min trygga miljö i ett ombonat hem efter att ha besökt min syster och hennes familj i Reval.

Tankarna vandrar tillbaka till en höst för längesedan, hösten 1944 när jag för första gången korsade Östersjön på väg västerut. Den gången var jag helt inställd på att detta var ett oåterkalleligt beslut och ett avsked för livet. Denna paradoxernas höst, när den verklighet som är idag föreföll helt överklig. Fantasin räckte inte till att föreställa sig en tid, när bilar kör med tända lyktor genom upplysta städer, när hela familjer kan samlas och när endast hushållsbudgeten avgör om man vill köpa kött, fisk, grönsaker, frukt eller sötsaker. En tid, när konfirmeringsundervisningen är självklar och man går fram i nya vita skor i rätt storlek, när man talar om vackert och dåligt väder och om månskensnätter i stället för bra eller dåligt flyktväder. Samtidigt förefaller idag den verklighet, som var då, helt överklig, som något man läst om. Mitt minne är sannolikt inte tillförlitligt vad som gäller exakthet och kronologisk ordning av händelser. Även så är uppfattningen av

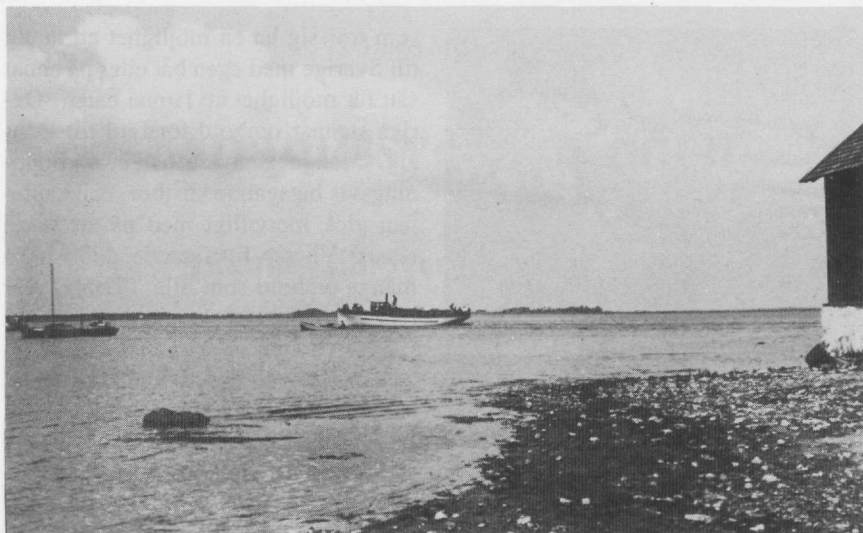
händelser säkert påverkad av upplevelsen och av ögonblickets stämning. Men visst tycks det konstigt idag, att jag som 18-åring visserligen ägde kam, tvål och tandborste, men saknade en spegel under en hel sommar. För att beundra tonårsfrisuren öppnade jag ett fönster, och med väggens djup som bakgrund kunde jag ana konturen av ett ansikte. Flickan i folkvisan lär har speglat sig i källan – man tager vad man haver. Idag förmanar jag barn och barnbarn att äta förståndigt. Själv saknade jag under en hel sommar ransoneringskort och mathållningen blev där-efter. Ransoneringskort fick endast de som hade officiell anställning, och utan sådana fanns ingen mat att köpa. Följaktligen fick jag till exempel inget bröd under en tid av 2 månader, utom en gång en halv limpa. Det skedde när en vänlig själ i väntan på en båttransport delade med sig av sitt barns ranson (detta kallades ibland för mutor och kunde bestå av sällsynta delikatesser snarare än vårt dagliga bröd). Bostaden var en sängplats på kontoret, avskild från skivbord och besöksbänkar, med ett klädskap och en hylla.

Egentligen började avskedet stegvis långt innan "Triina" lämnade hamnen i Reval, med destination, förhoppningsvis, Sverige. Mina båda bröder hade lämnat Estland redan hösten 1943 för att via Finland ta sig till Sverige. Min ena syster med make och deras 4 barn i åldern 2–11 år bodde kvar i sitt hem i Persåker. Far, mor och min äldsta syster reste till Sverige via Rohuküla på försommaren, medan jag fortsatte med att hjälpa Alma Pöhl (Christina Stenholm) med blankethantering på överflyttningkommittén.

Ivar Poëll har initierat och utförligt skildrat förutsättningarna och tillvägagångssättet för evakuering av estlandssvenskar till Sverige i sitt tal på hembygdsdagen 1981, som publicerats i Kustbon nr 1 1982. Därför vill jag här bara i korthet nämna, att ansvariga för transporterna från den tyska ockupationsmaktens sida var Dr Lienhard tillsammans med representanter för SD (Sicherheits-Dienst). Estlandssvenska centralkommittén för överflyttning fanns i Reval under ledning av bröderna Hjalmar och Ivar Pöhl. I landsorten fanns en filial på Birkas under ledning av Alma Pöhl. När Alma reste till Sverige för att ge sin son en möjlighet till trygg uppväxt, fortsatte jag med arbetet för överflyttningkommittén i Hapsal.

Arbetet på överflyttningkommittén bestod för min del i att hjälpa till med att sammanställa nästa passagerarlista, att kolla att passagerarna inte var i mobiliseringsålder och att de var estlandssvenskar (det räckte med SOV:s medlemskort). Resenärerna skulle meddelas tid och plats för avresan. SD kontrollerade passagerarlistorna före båtens ankomst och begärde ofta kompletterande uppgifter om resenärerna. Sista kontrollen skedde ombord på båten före avresan.

Ett uppdrag inom kommittén, som egentligen föll utanför ramen av det vanliga arbetet, var när jag ombads förmedla kontakt med fripassagerare. En tysk officer från bevakningsstyrkorna på Ormsö kom till kommittén och förklarade att han och jag skulle samarbeta på uppdrag av kaptenen på "Juhan". Detta skulle gå till så, att när avgångstiden från Hapsal för "Juhan" var känd, skulle jag ringa angivet telefonnummer på Ormsö, fråga efter NN, presentera mig med förnamn

Ormsöbåten passerar Nya hamnen i Hapsal

som flickvän till NN och be om träff på tidpunkt som överensstämde med tidpunkten för "Juhans" avgång. Hans samtal avlyssnades alltid och jag fick inte på några villkor avvika från låtsas-ämnet. Detta var signalen till att han på överenskommen plats i Hapsal med tysk patrullbåt skulle hämta ett antal fripassagerare och avlämna dessa till "Juhan" på internationellt vatten. Många som åkte den resan med "Juhan" känner säkert till att systemet fungerade. För att få mig att tro på historien, tog han mig med till gömstället, som bara han kände till och presenterade mig för fripassagerarna såsom den, som skulle komma med bud när det var dags för avfärd. Jag kände inte igen dessa personer, men uppfattade dem såsom unga anhöriga i mobiliseringsålder till familjer som hade åkt eller skulle åka till Sverige med ordinarie transport. Ett annat "extra uppdrag" var, när SD-representanten bad mig ta ställning till resgods, som lämnats kvar på kajen efter "Juhans" avfärd. Önskemålet var att spåra anhöriga till godset och överlämna detta. Det fanns under dåvarande förhållanden ingen möjlighet till detta, eftersom det för det mesta inte fanns några anhöriga kvar. Vid frågan om jag ville rädda undan något fick jag syn på en liten väl utförd modell av Ormsö brudkista, tillverkad av min klasskamrat Johan Liljebäck. Den tog jag hand om och lyckades också få den med mig till Sverige. När syster Maria Lindström besökte mig under tjänstgöringen i Stråssa visade det sig att kistan var hennes. Så vi gjorde en kristlig upp-

delning till ömsesidig glädje – hon fick innehållet bestående av en febertermometer och fotografier av hennes anhöriga och jag fick behålla kistan som minne.

Under denna tid i Hapsal företog jag också mitt sista besök i hemmet i Sutlep. Vid ett tillfälle fick jag följa med en lastbilschaufför, som skulle passera Sutlep på väg till någon förrättning i Rickul. Detta gav mig en möjlighet att hämta post och besöka min gudmor Elfrida Kildjer hos Sutlep-Vävarsa (hon bodde förresten där till början på juni detta år då hon avled i sitt hem). På vägen nämnde chauffören att det var besvärligt med ransonerna och att hans spädbarn inte hade fått någon mjölk på flera veckor. Jag föreslog glatt att vi skulle stanna vid mitt föräldrahem för att köpa mjölk. Far och mor hade ju lämnat gården i befintligt skick med djur och redskap till en flyktfamilj från Peipus-trakten, och dessa skulle säkert bli glada över ett tillfälle att hjälpa mig med detta. Vi gjorde så. I stora rummet åt familjen frukost, mitt på köksgolvet låg en stor gås och i en vaggkorg som hängde från taket i *min* kammare låg ett skrikande spädbarn. Någon mjölk kunde de tyvärr inte undvara. (Jag erfor i år genom min syster som bor i Hapsal, att denna familj blivit straffad för oegentligheter. Gården och husen är spårlöst borta och där går numera en väg.) Nåväl, beträffande mjölken tyckte vår grannfru att detta var skamligt, så hon tog av sin avskummade grädde och blandade den med skummjölk från mejeriet så att chaufförens spädbarn fick

mjölk den gången. Jag fick visserligen 2 efterlängtrade brev med posten, men har ändå många gånger önskat denna resa ogjord. Detta blev mitt egentliga avsked. Jag tror jag grät, ensam bak på lastbilsflaket, hela vägen från Sutlep till Hapsal.

Vid "Juhans" sista besök i Hapsal fanns en svensk militärläkare med ombord, och hans teologistuderande son tjänstgjorde som sjukvårdare. De hade tidigare på dan besökt överflyttningsskommittén. I samband med besök ombord på kvällen för kontroll av passagerarlisten berättade sjukvårdaren, att han hade säkra uppgifter från kaptenen på "Juhan", att detta var deras sista resa till Estland. Han erbjöd sig att hämta mina saker, så att jag kunde följa med till Sverige. Hjalmar Pöhl bekräftade, att detta var sista resan för "Juhan". Han ansåg dock att vårt arbete ännu inte var avslutat och att jag behövdes i Hapsal. Han tyckte också att, om de senare kunde ta sig till Sverige, så skulle självklart även jag få samma möjlighet. Och jag som hösten innan kunde gett min själs salighet för en möjlighet att lämna Estland, beslöt att stanna. Vid den tidpunkten var "Raugi" kontrakterad för att föra över resterande estlandssvenskar, som hade anmält sitt intresse för att resa. En del valde frivilligt att stanna av olika anledningar, däribland min morbror (som senare deporterades och kom till Sverige först 1960) samt min syster Sigrid. "Raugi" skulle komma till Nya hamnen i Hapsal nästföljande måndag, alltså den 18 september. Redan på fredagen gick det rykten, och på måndagen stod det helt klart, att "Raugi" rekvirerats av tyskarna för evakuering av sårade soldater, bland annat från Laidoners Sanatorium i Hapsal. Måndagen gick utan möjlighet att få kontakt med någon ansvarig för att få besked om vad som kunde väntas hända härnäst. Min syster tittade in till mig, för att eventuellt försöka sända sin äldsta dotter, då 11 år, tillsammans med mig till Sverige. Hon beslutade till slut ändå att inte göra det. Natten till tisdagen vaknade jag av en telefonsignal. Innan jag hittat fram till telefonen var förbindelsen redan bruten igen. På tisdagsmorgonen vid 6-tiden ringde dörrklockan. Besökanden var en för mig okänd man som meddelande, att centralkontoret i Reval hade

sökt mig på natten per telefon och att han, liksom jag med kommitténs handlingar, skulle infinna sig i Reval på centralkontoret samma dag före klockan 15.00 för avresa till Sverige. Vid försök att beställa järnvägsbiljett fick jag besked att det inte längre fanns någon tågförbindelse med Reval. För att få ytterligare direktiv och råd försökte jag ringa centralkontoret, men det fanns inte heller någon telefonförbindelse. En ung man från estniska politiska polisen, som tittat in för att få besked när svärmor kunde åka, erbjöd sig att försöka få igenom ett samtal till Reval över deras "heta linje", men efter en stund kom han tillbaka med beskedet att inte heller den fungerade. Inte heller tyska Sicherheits-Dienst, som var direkt inblandad i transporter, kunde komma fram per telefon. Men "skam den sig ger" brukar det heta, och order är order. Jag visste ju var Laines besinpump fanns och att även lastbilar behöver tankas, och där blev det napp. Två lastbilar stod inne för tankning och dessa var ute i samman ärende som jag, att nå Reval före klockan 15.00 med resande som man lyckats nå med besked under natten. Jag fick hjälp med att hämta kommitténs handlingar och min resväska och sen bar det av mot Reval. Detta måste alltså ha varit den 19 september 1944. Det verkligt pirriga hände i Keilatrakten, där vår bil fick punktering och klockan hann bli både 15.00 och 16.00 innan bilen blev hjälpligt reparerad. Vi

fortsatte mot Reval trots förseningen, för det kunde ju tänkas att även båten var försenad. Det visade sig också att vi hade mycket god tidsmarginal. Kl. 24.00 samlades alla resenärer, som lyckats ta sig till Reval, till avskeds-gudstjänst i svenska sjömanskyrkan. Efter gudtjänsten meddelades att "Raugi" ersatts med M/S "Triina" samt att denna kunde ta ombord endast en liten del av dem som anmälts för avresa med "Raugi". Därefter lästes namnen upp på dem som skulle få resa, och vi begav oss mot hamnen.

Vid tidigare resor hade hamnområdet varit avspärrat och resehandlingarna hade kontrollerats. Därav fanns denna gång intet. De som hann först rusade ombord på "Triina". När kaoset var i det närmaste fullständigt, lyckades Lienhard kommendera dit några soldater med k-pist. När rusningen inte gick att hejda sköt Lienhard en varningssalva i luften. En äldre kvinna som stod bredvid mig ropade: "Skjut inte! Min dotter och mina barnbarn!" Och så svimmade hon. Det blev lugnare en stund, men vi var redan alltför många ombord. Även en vädjan i klassisk stil "Någon måste lämna båten" klingade ohörd. Då ropade Lienhard ut en nödlögn genom megafon: "Även Triina har beslagt-gits av tyskarna för evakuering av trupper. Vi har dock tillåtelse att ta dem som nu är ombord till tysk hamn först. Observera att vi har tillåtelse att gå till Danzig, inte till Sverige. De

som tror sig ha en möjlighet att ta sig till Sverige med egen båt eller på annat sätt får möjlighet att lämna båten. Övriga stannar ombord för färd till Danzig. Många lämnade båten, förhoppningsvis båtägande kustbor, och kaptenen gick motvilligt med på att starta resan. Vi var fortfarande dubbelt så många ombord som lilla "Triina" var ombyggd för att kunna klara. Före Lienhards upprop hade kaptenen vägrat blankt att lämna hamnen, eftersom han ansåg att detta var klart mord och självmord genom drunkning. När båten lämnade hamnen gick luften ur mig efter senaste dagarnas spänning och jag somnade där jag satt, redan innan båten passerat Kopli. Därför kan jag heller inte vare sig bekräfta eller dementera ryktet, att ryssarna var bara ett par mil utanför Reval och att hamnen i Kopli sprängdes strax efter det vi passerat.

Som jag minns "Triina" var hon större än hon verkar på bilden i Kustbon. Det fanns ett antal britsar under däck på ömse sidor om en gång. Filmen "Utvandrarna" kunde varit inspelad under däck på "Triina". Jag hade brits under däck, men förhållandena där uppmuntrade en inte till att stanna. En fru som blivit svårt sjösjuk bad mig överta hennes uppgift att hämta varmt te morgon och kväll. När hon bad att bli flyttad under däck fick jag också överta hennes matsäck och hennes sittplats. Jag kände mig verkligt privilegierad som fick sitta uppe på däck med ryggen mot styrhytten och någorlunda skyddad. Att hämta varmt te från kabysen morgon och kväll innebar att balansera på relingen över sjösjuka människor, utan annat stöd än någon sorts stag. De som undgått sjösjukan skämtade och sjöng och stämningen ombord i övrigt var god. De som hade matsäck delade med sig till andra. Jag vill minnas att någon (troligen Jaan Lattik enligt Ivar Poell) höll en kort bön och att en liten flicka läste en estnisk fosterländsk dikt när vi kom ut på internationellt vatten. En liten episod som väckte orimlig irritation, var när en mor med en liten flicka vid handen undrade om någon hade en konservöppnare. Hon blev grundligt utskälld för en så häpnadsväckande orimlig begäran. Ingen frågade just då efter, vad hon kanske fått försaka, för

Hugo Mickelin

Estlandssvenska öden

Anlända till Sverige 1940 – 1944

Ormsöbor på bryggan i Gamla hamnen, Hapsal

I Med fiskebåtar – småbåtar

Antal båtar: från Ormsö 46, från Nuckö 30, från Rickul 27, från Odens-

holm 8, från Vippal 21, från Nargö 21, från Rågöarna 7, från Runö 6, från Korkis 2.

att kunna ha denna konserv som reskost till sitt barn. Vi fick motorkrängel på vägen och låg och drev som det tycktes en evighet. Det gick inte att hissa segel, för där var för många människor på däck. Vi fick igång motorn igen och tog också en liten drivande flyktingbåt på släp. Vi såg också tyskt flyg på nära håll och nådde så småningom svensk kust den 22 september 1944. Det sista jag minns av sjöresan var, när 3:e omgången lotsar från Kust-Artilleriet kom ombord och hade med sig en hälsning från sitt befäl: "Bjuder ni våra mannar på sprit den här omgången också, så att de inte kan klara sitt jobb, får ni bli där ni är." Men vad gör man inte i den allmänna glädjeyran i förbrödringens tecken! Det var inte mycket vi hade att bjuda på. Jag läste i en DN-artikel strax efteråt, att "Triina" var så överlastad när hon nådde svensk hamn, att där inte fanns plats för lots ombord, annat

än på bogsprötet. Det låter sannolikt. Ankomsten till Sverige var på ett sätt en likartad upplevelse som att föda barn – när det länge emotsedda lyckögonblicket är inne, då är man för utmattad att känna något alls, förutom lättnad.

Sedan följde den sedvanliga karusellen med avlusning, läkarundersökning, karantän och utplacerings-utrustningslägret i Doverstorp. Där bodde vi 1 månad i höstrusk, med difteri i lägret och därav följande isolering. Man mötte människor som menade så väl och ville en så väl, och ändå kändes det i början som om man talade ett annat språk.

Efter många långa år har de flesta av oss blivit svenskare än många Sverigesvenskar. Vår hembygd kommer vi ändå alltid att minnas med glädje blandad med vemod, den karga bygden som danat och präglat oss.

Dessa "illegala" färder via Finland eller direkt till Sverige företogs av ca 2.800 estlandssvenskar, stundom under mycket svåra förhållanden.

II Med större båtar i organiserad form Antal resenärer ombord

A. Den 17 oktober 1940: 110 rågöbor med estniska fartyget "Estonia"

B. S.k. sjuktransporter

1. 22 maj 1943: 41 med svenska lasarettsfartyget "Seagull", därav från Ormsö 13, från Rickul 11, från Runö 11 (inkl. pastor Isaksson m. fam. 5 p.), från Reval 2, från Hapsal 2, från Nuckö 1, från Rågöarna 1.

2. 27 november 1943: 300 med ångfartyget "Odin", därav från Ormsö 234, från Runö 56, från Reval 4, från Rågöarna 2, från Nargö 2, från övriga Estland 2.

3. 7 december 1943: 271 med "Odin", därav från Rickul 122, från Nuckö 88, från Ormsö 37, från Odensholm 13, från Reval 6, från Hapsal 4, från Runö 1.

4. 17 december 1943: 173 med "Odin", därav från Reval 53, från övriga Estland 28, från Rickul 20, från Vippal 15, från Nargö 15, från Ormsö 14, från Korkis 11, från Rågöarna 9, från Nuckö 6, från Hapsal 2.

C. Transporter med estniska motor-skonaren "Juhan"

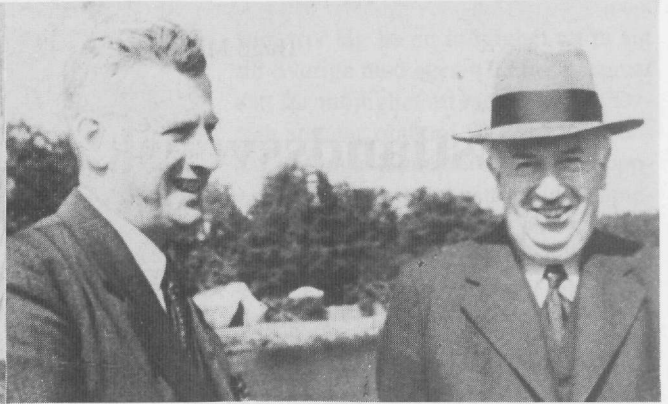
1. 21 juni 1944: 283, därav från Nuckö 102, från Rickul 70, från Ormsö 43, från Reval 32, från Rågöarna 10, från Nargö 8, från Vippal 7, från Korkis 6, från övriga Estland 4, från Hapsal 1.

2. 12 juli 1944: 329, därav från Ormsö 101, från Rickul 68, från Nuckö 57, från Reval 57, från Rågöarna 15, från Korkis 8, från Vippal 8, från Hapsal 8, från övriga Estland 6, från Nargö 1.

3. 18 juli 1944: 277, därav från Ormsö 276, från Rickul 1.

4. 22 juli 1944: 296, samtliga från Ormsö.

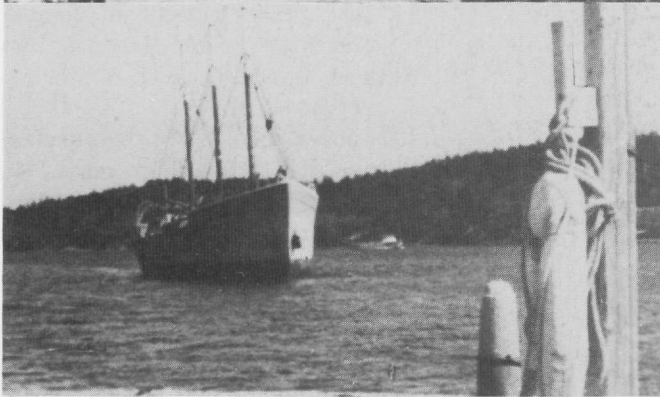
5. 27 juli 1944: 306, därav från Rickul 161, från Nuckö 135, från Hapsal 6, från Reval 4.

"Juhan" i Nya hamnen, Hapsal

"Juhan" på väg in till Lidingö

Sigurd Curman (t h) och Folke Lindström väntar på bryggan

6. 7 augusti 1944: 460, därav från Runö 178, från Nuckö 147, från Rickul 123, från Hapsal 6, från övriga Estland 4, från Reval 1, från Korkis 1.

7. 15 augusti 1944: 490, varav från Nuckö 201, från Rickul 157, från Rågöarna 98, från Hapsal 12, från Reval 9, från övriga Estland 6, från Odensholm 4, från Ormsö 2, från Vip-pal 1.

8. 31 augusti 1944: 632, därav från Ormsö 259, från Rickul 130, från Korkis 91, från Nuckö 73, från Vip-pal 64, från Hapsal 6, från övriga Estland 4, från Reval 3, från Rågöarna 2.

9. 11 september 1944: 239, därav från Nuckö 95, från Reval 79, från övriga Estland 40, från Rickul 14, från Hapsal 10, från Korkis 1.

D. Sista transporten, med estniska motorskonaren "Triina" 22 september 1944: 70, därav från Reval 50, från övriga Estland 13, från Nuckö 3, från Ormsö 2 (togs ombord på Östersjön), från Odensholm 1, från Hapsal 1.

E. Därefter anlända

Efter våren 1945 kom ytterligare ca 300 estlandssvenskar till Sverige,

främst från Tyskland, däribland ett 60-tal svenskbybor.

När Kommittén för estlandssvenskarna den 30 juni 1950 avslutade sin verksamhet, var i kommitténs matrikel 7.730 estlandssvenskar registrerade. I denna siffra ingår inte endast från svenskbygderna anlända, utan även make/maka av annan nationalitet "funna i Sverige" jämte deras barn.

I tacksamhet hedrar vi minnet av kommitténs rikssvenska styrelse:

Sigurd Curman, SOV:s hedersmedlem 1946, d. 14 febr. 1966

Gerhard Hafström, SOV:s hedersmedlem 1953

Lars Östberg, SOV:s hedersmedlem 1953, d. 22 sept. 1961

Sten Ohlson, d. 21 april 1972.

Med tacksamhet minns vi också kommitténs allt i allo, fru Lisa Vestberg, SOV:s hedersmedlem 1949, d. 26 dec. 1979.

Vi tackar även kommitténs uppskattade kurator Inga Bergholtz.

Tyvärr har vi efter kommitténs avveckling inte kunnat följa upp giftermål och födslar inom den f d estlandssvenska folkgruppen, närmast därför

att man inte längre meddelar vår expedition ändringar i familjeförhållandena. Vi vill uppmana ungdomsgruppen: Verka aktivt för insamling av familjedata!

Estlandssvenskar avlidna i Sverige

De dödsfall – sammanlagt 3.354 – som kommit till Kustbons kännedom visar följande siffror.

År			
1944	60	1965	83
1945	69	1966	71
1946	76	1967	73
1947	56	1968	75
1948	106	1969	98
1949	88	1970	95
1950	73	1971	68
1951	64	1972	71
1952	65	1973	76
1953	65	1974	79
1954	64	1975	64
1955	81	1976	84
1956	107	1977	93
1957	128	1978	70
1958	71	1979	83
1959	57	1980	94
1960	123	1981	72
1961	120	1982	84
1962	116	1983	89
1963	78	1984	55
1964	90	(3 kv)	

P.S.

Tyvärr har jag ej tillgång till ev. förteckningar över de "resenärer" med "Juhan" och "Triina" som vid ankomsten till Stockholm inte inkluderades i den estlandssvenska förteckning som Kommittén för estlandssvenskarna upprättade, vilken förteckning utgör underlaget för min redogörelse. Det har nämnts ett par tusen "andra".

Elmar Nyman

Myter och verklighet kring estlandssvenskarnas återinvandring till Sverige

Bygden vi lämnade . . .

Estlandssvenskarnas återinvandring till Sverige under andra världskriget utgör ett omfattande problemkomplex och är trots att 40 år gått alljämt ofullständigt kartlagd. Naturligt nog har därför en del felaktiga föreställningar lanserats under åren – t.ex. att estlandssvenskarna skulle varit föga intresserade av att flytta till Sverige men lockats därtill av oansvariga element i deras egna led såväl som bland rikssvenskarna, eller att de rentav i krigets slutskede deporterats till Sverige av den retirande tyska krigsmakten. Det har också hävdats att intresset var mycket ljumt i Sverige för en allmän estlandssvensk överflyttning. Till en del kan dessa påståenden härledas från sovjetiska respektive tyska källor och betecknas som typiska utslag av propaganda. Om agitatoriska påståenden av denna typ emellertid inte i tid konfronteras med fakta, kan de förvandlas till seglivade myter.

Utrymmet i en tidskriftsartikel tillåter inte någon utförlig bevisföring. Min avsikt är 1) att återge framställ-

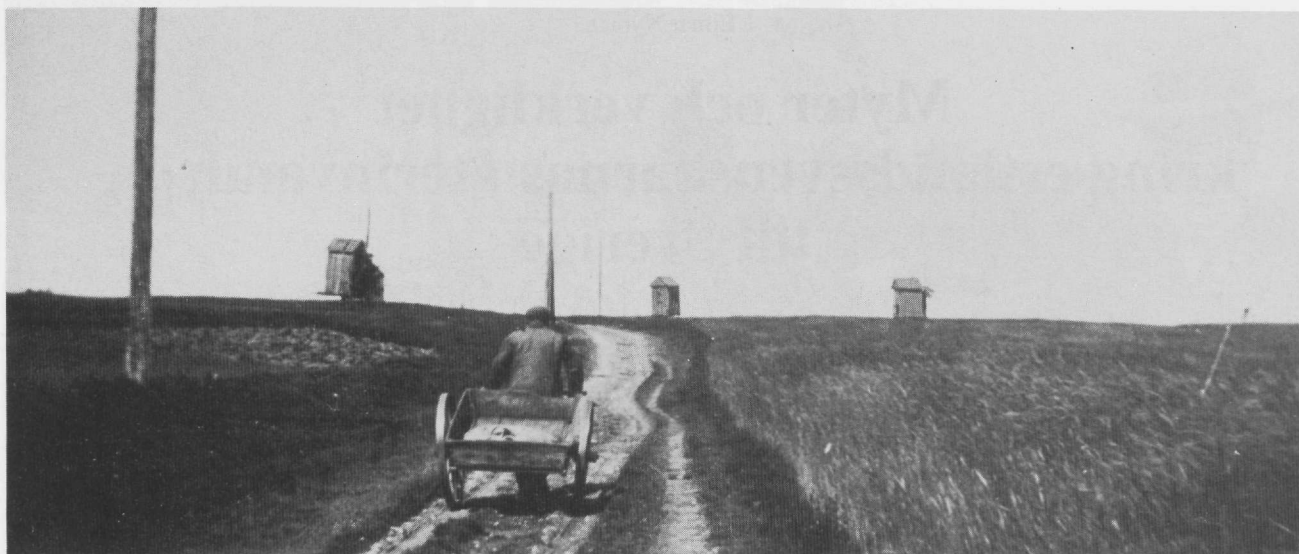
ningar från estlandssvenskarna som återspeglar deras otvetydiga önskan att få invandra till Sverige, 2) ge en antydning om den svenska inställningen till en allmän evakuering av Estlands svenskar och 3) kortfattat redogöra för Sovjetunionens respektive Tysklands ställningstagande i överflyttningsfrågan.

Vad beträffar estlandssvenskarnas benägenhet att bryta upp från sina boplatser är den väl dokumenterad. Praktiskt taget under hela perioden 1939–44 avlöser den ena petitionen den andra, alla riktade till den svenska regeringen, och de kompletteras med individuella ansökningar och personliga uppvaktningar hos mer eller mindre avlägsna inhemska och svenska myndigheter – med syftet att få en utvandring till stånd.

Redan före krigshändelserna 1939 hade ju estlandssvenska ungdomar sökt sig till Sverige. Efter balttyskarnas uttåg och de ryska truppernas intåg

hösten 1939 drabbades hela Aiboland av resfeber. Någon estlandssvensk "Umsiedlung" i västerled blev det inte fråga om, men flera hundra estlandssvenskar ansökte individuellt om utresa från Estland respektive inresa till Sverige, fick tillstånd och utvandrade på laglig väg till Sverige hösten och vintern 1939–40.

Så snart besked kommit från Estlands regering att olika estlandssvenska bosättningsområden måste utrymmas och överlåtas till baser för sovjetstyrkor, började befolkningens planer på en överflyttning till Sverige ta fast form. Redan i mars 1940, således ännu under den estniska regimen, anhöll en betydande del av rågöborna genom Sveriges beskickning i Reval att "moder Svea" måtte ta hand om dem. Under sommaren 1940, då regimen var kommunistisk, kom fler liknande framställningar till Sverige från de evakuerade öborna (rågöbor, odensholmsbor, nargöbor), men även i övriga bygder var oron för framtiden stor.

Bygden vi lämnade . . .

Foto Svenska Litteratursällskapets Folkkultursarkiv, Helsingfors

I slutet av oktober 1940, sedan alla utländska beskickningar, med undantag av en mindre tysk representation, tvingats lämna den nya sovjetrepubliken Estland, sändes genom tysk förmedling en förtvivlad vädjan till Sveriges regering (adresserad till socialminister Möller) undertecknad av ordföranden i Svenska Odlingens Vänner Mathias Westerblom och kyrkoherden i Revals svensk-finska församling Ivar Pöhl. Där står bl.a.: "Vår appell riktar sig till Sverige och dess regering, den sker i alla ännu kvarvarande estlandssvenskars namn: hjälp oss i denna svåra stund. Det är vår samfälliga önskan och vilja att utvandra till Sverige. Utan en intervention från Sverige och endast hänvisade till vår egen kraft blir det emellertid en omöjlighet att genomföra denna uppgift."

Denna vädjan markerar en ny fas i estlandssvenskarnas långa historia. För första gången förklarar sig *hela* folkstammen beredd att bryta upp och återvända till det gamla moderlandet – förutsatt givetvis att detta är berett att öppna sina gränser. En särskild tyngd får skrivelsen genom att den undan för undan kompletteras med individuella ansökningar om inresvisum till Sverige, ansökningar som via Sveriges Moskva beskickning slussas till utrikesdepartementet i Stockholm. Fram till årsskiftet 1940–41 har ca 5500 estlandssvenskar ansökt om inresa till Sverige, dvs ca 70 procent av den totala populationen. Under vintermånaderna 1941 inlämnas ytterligare ansökningar.

Tydligare än så kan inte en allmän folkvilja manifesteras. Sovjetmyndigheternas påstående att estlandssvenskarna uppviglets och själva inte önskade lämna sina gamla boplatser faller på sin orimlighet. Enstaka "roselement" skulle inte ha kunnat få en så konservativ folkgrupp som den estlandssvenska att lämna sitt land. Insikten om att stammen inte hade någon framtid i Estland bestämde dess handlande.

Avtog reslusten under den tyska regimen (hösten 1941–hösten 1944)? Blev estlandssvenskarna lugnade när de nya makthavarna försäkrade att Estlands befolkning gick mot ljusare tider? Ingalunda. Den tyska militärregimen i Estland var inte många dagar gammal när estlandssvenska förtroendemän, representerande samtliga bygder, överräckte en petition till Berlins representanter i Estland av vilken klart framgick att viljan att utvandra till Sverige alltjämt var oförändrat stark. Det står bl.a. i petitionen: "Under det sista ödesdigra året ha vi måst bringa bolsjevismen tunga offer. Alla våra ledare och en tredjedel av våra lärare ha förts bort till Ryssland. Genom en skenmobilisation bortdrevs ett stort antal av våra unga män. Vår folkstam har därigenom tagit obotlig skada. Vår omflytningsfråga är därför allt fortfarande aktuell." Petitionärerna säger sig hoppas att det tyska folket och dess ledare, som så många gånger hjälpt folktystrar i försörjningsringen, "skola förstå oss och hjälpa oss i våra strävanden att återvända till vårt moderland

Sverige."

I och med att denna petition överlämnades återupptogs estlandssvenskarna på allvar sin kamp för ett allmänt utvandringstillstånd, nu under den tyska ockupationsregimen. (Och kampen fortsatte till dess att Tredje rikets saga var all.) Men det var inte bara tyskarna som fick veta att estlandssvenskarna alltjämt var beredda att bryta upp. Självfallet var det lika viktigt att den svenska regeringen fick klart för sig att svenskarna i Estland inte ändrat sin grundinställning i utflytningsfrågan i och med att landet fått en ny regim. Alltså skickades en kopia av petitionen även till det svenska utrikesdepartementet. I följeskrivelsen uttrycktes en förhoppning "att de svenska myndigheterna göra allt som står i deras makt att möjliggöra svenskarnas i österled återvändande till Sverige." Det måste understrykas att denna viktiga skrivelse avlämnades så tidigt som den 4 oktober 1941, alltså vid en tidpunkt då invånarna i Estland ännu inte hade upplevt några påtagliga avigsidor hos den nya regimen.

Givetvis kom inget svar på petitionen från tyskt håll – estlandssvenskarna var ett alldeles för värdefullt objekt i propagandasammanhang för att de skulle tillåtas lämna Estland. Det återstod därför inget annat för den svenska folkgruppen än att fortsätta med att bombardera tyska och svenska myndigheter med utrese- respektive inreseansökningar (individuellt och kollektivt).

Det blev av stor betydelse för den

Bygden vi lämnade . . .

Foto Svenska Litteratursällskapets Folkkultursarkiv, Helsingfors

fortsatta utvecklingen att estlandssvenskarna redan i början av 1942 fick tillfälle att demonstrera sin samfälliga vilja inför de rikssvenska delegationer som kommit till Svensk-Estland för att dels skaffa information om stämningar bland befolkningen, det materiella tillståndet och de tyska makthavarnas inställning till svenskarna och dels för att lämna hjälp. Vart än de rikssvenska delegaterna kom i svenskbygden hördes ropet: vi vill hem till Sverige. Rikssvenskarna var av sina tyska värder uppbundna av löftet att inte föra överflyttningsfrågan på tal och detta påtvingade tysthetslöfte kändes naturligtvis som en belastning för delegationerna. Estlandssvenskarna, som hoppats få klara besked om Sveriges inställning till en allmän överflyttning, kände självfallet stor besvikelse.

De rikssvenska delegaterna kunde inte undgå att ta intryck av estlandssvenskarnas klart uttryckta önskemål. I rapporterna till sina uppdragsgivare framhöll de att en känsla av hopplöshet spreds bland estlandssvenskarna och att dessa ställde sig skeptiska till de löften som gavs från tysk sida. Sedan delegation nr 2 (rödakorsdelegationen) besökt svenskbygden omkring midsommar 1942, fick rikssvenskarna också höra att det väckt förstämning bland estlandssvenskarna att Sverige vid detta tillfälle endast överlämnade materiell hjälp. En förtroendeman överräckte till delegationsmedlemmarna en skrivelse att tas med till Sverige, vars innehåll nog får anses vara typiskt

för den allmänna stämningen: "Det torde väl vara bekant, att svenskarna här ej har en högre önskan än att få flytta hem till Sverige. Detta och ingenting annat vill vi höra nu här. — — När våra icke svenska förmyndare uppmanar oss att vara äkta svenskar, så betyder det att sjunga nationalsocialism med svensk text. Framför denna bakgrund måste våra kära stamfränder se oss och ej dra för hastiga slutsatser och lämna oss värlösa."

Att Sverige lämnade materiellt stöd till estlandssvenskarna — jordbruksredskap, båtmotorer etc, bidrag till upprättande av sjukstugor, skolböcker, medel till studerande och till uppriktning av Birkas folkhögskola sågs som ett bevis för att landet åtminstone tills vidare önskade att svenskarna skulle stanna kvar i Estland. Den tyska ockupationsmakten tog naturligt nog fasta på denna tolkning. Moderlandet vill hjälpa er att leva ett dragligt liv där ni är men har inte för avsikt att ta över er till Sverige hette det.

För många estlandssvenskar, i synnerhet för ungdomen som hotades av mobilisering, arbetstjänst och annat tvång, känns situationen allt hopplösare ju längre 1942 fortskrider och uppbrottssignaler från Sverige låter vänta på sig. Här och där börjar grupper av män att diskutera möjligheten att fly i egna båtar. De första misslyckade försöken görs redan under hösten 1942. Under vårvintern 1943 kommer de första båtflyktingarna lyckligt över till Sverige. I slutet av år 1943 har ca 900

estlandssvenskar — mest unga män — med de mest skiftande flytetyg anlänt hit. (Totalantalet båtflyktingar steg småningom till ca 2 700.)

Denna flyktingtrafik markerar en viktig etapp i den estlandssvenska utvandringen. Ingen kan längre tvivla på folkgruppens uppriktiga vilja att lämna det av främmande herrar misshandlade hemlandet. Genom flyktingarna ges det också nya möjligheter för dem som är kvar i Estland att kommunicera med svenska myndigheter och enskilda. I maj 1943 medför en av de första flyktbåtarna en skrivelse till Sveriges regering "på alla rickulbors vägnar". I denna vädjan till Sverige anför bl.a.: "Eftersom vi inte hava ett verkligt fädernesland att strida för så vilja vi inte att våra unga män skola blöda för främmande nationer. — — Vi hoppas /på/ Edert vänliga tillmötesgående genom en snar överflyttning av estlandssvenskarna till Sverige." Överlämnarna av petitionen togs emot av statsminister Hansson och utrikesminister Günther som båda visade de unga estlandssvenskarna stor uppmärksamhet och lät sig informeras om den aktuella situationen i Estland.

I slutet av maj 1943 får utrikesdepartementet i Stockholm åter en via båtflyktingar utsmugglad petition, nu i alla estlandssvenskars namn, med en vördsam anhållan, "att de svenska regeringsmyndigheterna, såvida de hysa något intresse för den i upplösning befintliga svenska folkgruppen i Estland, omedelbart måtte hos tyska myndighe-

Bygden vi lämnade . . .

terna ingå med begäran om tillstånd att få överflytta samtliga estlandssvenskar till Sverige.”

I en framställning som når den svenska regeringen i juli 1943 framhålls det bl.a. att estlandssvenskarna är ett folk utan fosterland och medborgarskap. Man frågar sig varför främmande nationer skall länka estlandssvenskarnas öden och inte moderlandet Sverige? Överflyttningen finge inte betraktas enbart som en flykt undan en tillfällig regim i Estland, ”utan som förverkligandet av en länge närd tanke.” Adressens sammanställare påpekar också att tyska officiella instanser förklarat för estlandssvenskarna, att om en överflyttning skall komma till stånd, måste initiativet tas av Sveriges regering. ”Vi anhåller därför vördsammast om att Regeringen ofördröjligen gör en framställning till tyska myndigheter om samtliga estlandssvenskars evakuering från Estland.”

I början av augusti 1943 kommer estlandssvenska förtroendemän med ytterligare argument som visar att Sverige måste agera snabbt. De framhåller att tyskarna häktat flyktingars familjer och att deras egendom beslagtogs av myndigheterna för att senare överlämnas till krigare som visat tapperhet. Men man framhåller också att en viss osäkerhet förmärks hos tyskarna i hanteringen av den estlandssvenska frågan. Det förefaller, säger skrivelsens författare, som om man på tyskt håll inte längre är lika obenägen som tidigare att diskutera överflyttningsfrå-

gan, detta sedan en stor del av den estlandssvenska manliga befolkningen flytt för att undgå mobilisering.

Det finns många fler exempel på aktioner som företogs i det estlandssvenska kollektivets namn, men de som refererats är representativa. Det bör tilläggas att de talrika *individuella* ansökningarna hos tyska respektive svenska myndigheter ytterligare underströk allvaret i folkgruppens försats att bryta upp. De som lyckats fly kom genom sina kontakter att utöva en effektiv påtryckning på såväl svenska myndigheter som enskilda organisationer, exempelvis Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, och i viss mån även på massmedia.

Slutsatsen måste alltså bli att estlandssvenskarna – såväl individuellt som kollektivt – även under den tyska ockupationen i mycket klara och bestämda ordalag gav uttryck åt sin gemensamma önskan att utvandra till Sverige. Att företrädare för tyska myndigheter från tid till annan förklarade att estlandssvenskarna inte önskade någon överflyttning kan betecknas som klar desinformation.

Hur ställde sig den svenska regeringen till en estlandssvensk invandring? Tog den intryck av de estlandssvenska propåerna?

Det bör då först konstateras att Sverige under tiden före krigsutbrottet 1939 inte positivt understödde en invandring från svenskbygden i Estland. Hela den rikssvenska biståndssamheten gick ut på att ”folkspillran”

skulle stanna kvar som ”utpost i öster”. Det kan tyckas att Sverige borde ha ändrat inställning krigshösten 1939, då Estlands svenskbygd plötsligt blev strategiskt viktigt område och uppläts åt ryska trupper och då balttyskarna hemkallades.

Att döma av statsminister Per Albin Hanssons svar i ämnet på en enkel fråga i riksdagen av generaldirektör Nils Wohlin är Sveriges regering ännu i oktober 1939 negativt inställd till en överflyttning. Det blir inte fråga om något hemkallande i likhet med balttyskarnas, svarar statsministern. Faran för estlandssvenskarna anses inte överhängande. Dock märks i pressen ett visst intresse för deras öde i den nya politiska situationen. Röster höjs för att de av säkerhetsskäl bör flyttas över till Sverige. Av positiv betydelse är också att Estlandsutskottet av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet tillsätter en liten arbetsgrupp som i största hemlighet utarbetar riktlinjer för en eventuell hastigt påkallad evakuering.

Estlandssvenskarnas förhoppningar om ett ”hemkallande” av hela stammen redan hösten 1939 infriades alltså inte. Men situationen skulle ändras. Under 1940 växer en ny ”ideologi” fram i Sverige. I en ”strängt förtrolig” promemoria från slutet av juli 1940 visar en grupp sakkunniga att en omedelbar överföring av ca 600 från sina hem evakuerade estlandssvenskar kan bli aktuell. I pressen påpekas ungefär samtidigt att en överflyttning av

Direktör Mathias Westerblom. S.O.V:s ordf 1935-40. Vädjade i skrivelse till Sveriges regering i okt 1940 att denna aktivt måtte medverka till att samtliga estlandssvenskar kunde överflyttas till Sverige.

estlandssvenskarna ej endast vore "en akt av humanitet". Folkgruppen skulle utgöra "ett välkommet tillskott" till den stagnerande folkmängden. En mycket inflytelserik påtryckningsgrupp är Estlandsutskottet, som anser sig ha fått övertygande bevis för att estlandssvenskarnas situation är på väg att bli ohållbar.

Påtryckningsgruppernas ansträngningar och därav följande förnyade överväganden resulterar i att Kommittén för rågösvenskarna tillsätts genom kungligt brev den 13 september 1940. De rågöbor och andra evakuerade som kan tänkas få utresetillstånd från Sovjetunionen ska nu tas om hand. Det råder ingen tvekan om att härmed en principiellt viktig kursändring skett i svensk regeringspolitik.

Som tidigare nämnts ansökte under hösten 1940 den överväldigande majoriteten av Estlands svenskar om visering för inresa till Sverige. Den svenska regeringen hade nu att fatta ett nytt beslut av principiell betydelse. Beskickningen i Moskva bemyndigades att bevilja inresetillstånd ej endast för de evakuerade utan för *alla* estlandssvenskar som anhållit om sådant. Men regeringen gick längre än så. Moskva-beskickningen fick i uppdrag att med sovjetiska myndigheter förhandla om *utresetillstånd* för hela folkgruppen. Förhandlingarna ledde till att 110 rågöbor beviljades utresa hösten 1940. De pågick ännu när det tysk-ryska kriget satte stopp för all vidare aktivitet i frågan. Resultatet blev alltså ytterst

Jusitierådet Emil Sandström. Ordf i Utlandssvenskarnas förening, ordf i Kommittén för rågösvenskarna 1940-44. Ledde bl.a. utarbetandet av en plan för katastrofevakuering av Estlands svenskar.

magert.

Vad kan i korthet sägas om Sveriges uppfattning i överflyttningsfrågan under den *tyska* tiden? Regeringen tycks till en början ha haft svårt att välja förhandlingslinje. Den tyska ockupationsmakten försäkrade att de evakuerade öborna skulle få återvända till sina urgamla boplatser. Dessutom lovades estlandssvenskarna verksamt stöd i sina kulturella aktiviteter. Det blev nödvändigt för Sverige att skaffa adekvat information om estlandssvenskarnas situation. Till den ändan beslöt utrikesministern respektive Svenska röda korset att skicka till Estland de tidigare nämnda delegationerna. Dessa kunde rapportera att det alltså var estlandssvenskarnas samfälliga önskan att få komma över till Sverige, men att tyskarna motarbetade deras ambitioner.

Sedan rödakorsdelegationen hävdade att en *partiell* överflyttning av vissa kategorier estlandssvenskar vore nödvändig, inleder Sverige hösten 1942 förhandlingar med såväl lokala som centrala tyska myndigheter om tillstånd att till Sverige överföra sjuka personer och medlemmar av splittrade familjer. Från svenskt håll är man inte heller främmande för tanken att ta emot estlandssvenska barn på samma sätt som man tidigare tagit hand om finska. I avvaktan på sakernas vidare utveckling är man i Sverige 1942 beredd att hjälpa estlandssvenskarna materiellt, men man har också klart för sig att en *total* överflyttning kan bli

Riksantikvarie Sigurd Curman. Ordf i Estlandsutskottet, Rågöstiftelsen och Kommittén för rågösvenskarna/estlandssvenskarna 1944-50. Den centrala gestalten i överflyttningsaktionen.

Foto taget vid Estlandssvenska föreningens fest i Stockholms konserthus den 25 nov. 1944.

lösningen, om estlandssvenskarnas situation under tysk regim skulle ytterligare försämrats.

Under 1943 förs överflyttningsfrågan från svensk sida mot en slutlig positiv lösning. En principiellt viktig markering gör regeringen redan i januari, då Kommittén för rågösvenskarna genom tilläggsdirektiv får sina befogenheter utvidgade till att gälla från "Estland" ankommande personer av svensk härstamning, och inte som tidigare från "Rågö i Estland". Viktigt är vidare att kommittén får i uppdrag att vidta åtgärder för att sjuka, gamla och andra estlandssvenskar som är i behov av vård måtte erhålla sådan. Sveriges regering hade därmed förklarat sig villig att motta åldringar och sjuka, detta utan att ekonomiska garantier gavs från anhörigas sida. Om de svenska myndigheternas positiva intresse vittnar vidare det omsorgsfulla arbete som ett antal civila och militära myndigheter vintern 1943 lade ner på utarbetandet av planer för en plötsligt påkallad evakuering av Estlands svenskar.

De svensk-tyska förhandlingarna angående överförande av vissa kategorier estlandssvenskar ledde till att ett 40-tal sjuka i maj 1943 fick utresetillstånd för att få vård i Sverige. Förhandlingarna i sjuktransportfrågan fortsatte under hösten 1943 med major Carl Mothander som befullmäktigad svensk förhandlare. Ytterligare ca 800 estlandssvenskar kunde i slutet av 1943 och början av 1944 skickas till Sverige med sjuktransporter – i själva

Professor Gerhard Hafström. Sekreterare och ledamot i Kommittén för rågösvenskarna/estlandssvenskarna. Ledamot av de båda delegationerna till Estland 1942. Sigurd Curmans närmaste medarbetare såväl i överflyttningsaktionen som i den estlandssvenska kolonisationsverksamheten i Sverige.

Foto taget vid Estlandssvenska föreningens fest den 25 nov. 1944.

verket var många av dem fullt friska.

Men frågan om en allmän överflyttning var fortfarande olöst. Sonderingar gjordes genom Sveriges diplomatiska representation i Berlin hos tyska utrikesministeriet och andra höga instanser. Från svensk sida framhölls det vid en rad informella samtal, att Sverige var villigt att motta samtliga estlandssvenskar (så t.ex. i slutet av juni 1943). Det tyska standardsvaret tycks ha varit att man av militära skäl inte kunde tillåta att en rotfast kustbefolkning mitt under brinnande krig ersattes av andra befolkningselement. Tyska funktionärer i Estland var angelägna betona att Sverige ännu inte gjort någon framställning hos den tyska riksstyrelsen om utresetillstånd för estlandssvenskarna.

I en skrivelse till svenska beskickningen i Berlin, daterad i augusti 1943, kräver en grupp estlandssvenskar klart besked. Talar tyskarna sanning, undrar de. "I fall det verkligen är så, att Sverige inte vill taga emot oss, så ber vi att genast meddela detta, att vi kan sluta upp med att besvara Er och de tyska myndigheterna med en fråga som är omöjlig, men som redan nära fyra år varit vårt enda framtidshopp och vår önskan."

Denna rakt på sak gående skrivelse tycks bidra till att den svenska utrikesförvaltningen ökar sina ansträngningar att övervinna det tyska motståndet. Man är trött på tyskarnas desinformation och propagandafraser. Den

Major Carl Mothander. Verkställande ledamot av Hjälpkommittén för estlandssvenskarna, ledamot av de båda delegationerna till Estland 1942. Kommitténs för rågösvenskarna/estlandssvenskarna befullmäktigade ombud. Förhandlade på dess vägnar med tyska myndigheter angående en partiell överflyttning av Estlands svenskar. Ledare för de s.k. sjuktransporterna hösten 1943.

estlandssvenska frågan förs från och med september 1943 upp på regeringsnivå.

Den 1 september 1943 fick sålunda den svenska Berlinlegationen direktiv från Stockholm att *munligen* hemställa hos tyska riksstyrelsen, "att den välvilligt måtte pröva ansökningar från estlandssvenskarna om utresa och överflyttning till Sverige." Beskickningen bemyndigades också att för tyskarna framhålla att man från svensk sida var beredd att överlägga med tyska myndigheter angående särskilda åtgärder för underlättande av estlandssvenskarnas överflyttning.

Det skulle visa sig att inte heller denna framställning – officiell ehuru ej skriftlig – fick önskad effekt. Tyska dignitärer i Ostland hävdade alltjämt envist att Sveriges regering inte officiellt anhöllit om utresetillstånd för estlandssvenskarna och att Sverige saknade intresse för Estlands svenskar. Underhand meddelade dock tyska höga ämbetsmän i Berlin de svenska diplomater som skötte underhandlingarna, att utrikesminister von Ribbentrop inte syntes var helt emot en överflyttning. Men de lät också förstå att varken Himmler eller ostministeriets chef Alfred Rosenberg ännu vunnits för saken.

En av Rosenbergs avdelningschefer, dr Peter Kleist, visade emellertid ett klart positivt intresse för den estlandssvenska frågan – det var till stor del hans förtjänst att sjuktransporterna

Doktor Ludwig Lienhard. Föredragande i minoritetsfrågor vid generalkommissariatet i Reval, chef för Estland-schwedische Verbindungsstelle i Reval, förbindelseman mellan tyska myndigheter och estlandssvenskar resp mellan tyska och svenska myndigheter. Lienhard utsågs till befullmäktigat ombud för Kommittén för estlandssvenskarna sommaren 1944 och var centralgestalten under de s.k. legala transporterna med "Juhan" och "Triina".

kom i gång. Därtill animerad av Kleist överlämnade Sveriges regering den 29 januari 1944 en *skriftlig* framställning till den tyska riksstyrelsen med anhängan om tillstånd för estlandssvenskarna att utvandra. Samme Kleist var övertygad om att förhandlingarna i frågan skulle vara slutförda i mars 1944 "med resultat att samtliga estlandssvenskar skulle överföras."

Vad hade då Sveriges regering att anföra i sin demarche om utresetillstånd för några tusen personer som ju inte var svenska medborgare? Notan löd som följer:

Såsom tyska regeringen torde hava sig bekant, har en nära anknytning städse upprätthållits mellan Sverige och den i Estlands västra kusttrakter bosatta befolkningen av svensk stam, vilken sedan urminnes tider bevarat sin svenska prägel, sina svenska seder och sitt svenska språk. De senaste årens omvälvningar i Estland hava hårt drabbat denna folkspillra, som kämpar med allt större svårigheter att bevara sin germanska egenart och sin anknytning till den nordiska kulturkretsen. Genom förlusten av ett stort antal män och kvinnor i de arbetsföra åldrarna hava förutsättningarna för den estlandssvenska befolkningen att för framtiden vidmakthålla sin hittillsvarande nationella prägel och överhuvudtaget upprätthålla sin nationella existens inom de gamla bosättningsområdena allvarligt försämrats.

Det svenska folket har med deltagande följt denna utveckling, och svenska regeringen har vid upprepade tillfällen givit uttryck åt sin önskan att på rent humanitär grundval bispringa stamfränderna på

Ministerialdirigent doktor Peter von Kleist. Avdelningschef i Ostministeriet i Berlin och den för politiska frågor i Baltikum närmast ansvarige. Förhandlare mellan tyska och svenska myndigheter i den estlandssvenska frågan. Spelade en avgörande roll vid genomförandet av de s.k. sjuktransporterna och i 1944 års halvlegala aktion "kleiner Grenzverkehr".

andra sidan Östersjön. Redan på ett tidigt stadium har man å svensk sida erbjudit sig att medverka till den lilla folkgruppens överförande till Sverige. Det torde få erinras om att på liknande sätt år 1929 en i Gammalsvenskby vid Dnjepr i södra Ukraina kvarlevande svensk befolkningsrest med de svenska myndigheters bistånd överförts till Sverige. Åren 1939-40 fördes förhandlingar med estniska och sovjetryska myndigheter i ändamål att bereda möjlighet för de estlandssvenskar, som önskade överflytta till Sverige, att få lämna Estland. Svenska regeringen förklarade sig villig mottaga och söka skapa utkomstmöjligheter i Sverige för dessa. Förhandlingarna medförde emellertid endast, att en mindre grupp, omfattande ett hundratal personer, erhöll utresetillstånd och överfördes till Sverige mot slutet av år 1940.

I början av september 1943 hemställde svenska regeringen hos tyska regeringen om välvillig behandling av ansökningar från estlandssvenskar att få utresa till Sverige. Genom tyska regeringens tillmötesgående överfördes under sistlidna november och december månader ett antal åldringar och sjuka, några hundra personer, till Sverige för vård därstädes. Svenska regeringen vill nu hemställa, att tillfälle måtte beredas svenska regeringen att till Sverige överföra den återstående estlandssvenska befolkningen, enligt tillgängliga uppskattningar uppgående till inemot 5000 personer. Svenska regeringen är villig att i likhet med vad som då skedde ombesörja transporterna från Estland och är, såsom redan vid framställningen i september framhållits, beredd att med tyska myndigheter överlägga om åtgärder för ett underlättande av folköverflyttningen.

Svenska regeringen, som är förvissad om

Kontraktsposten Hjalmar Pöhl. Förbindelseman mellan estlandssvenskarna och estniska, tyska och svenska myndigheter och institutioner, ordf i den av tyska myndigheter återupplivade Svenska Odlingens Vänner 1943-44. Spelade en verksam roll i den lokala administration i Estland, som upprättades för genomförandet av evakueringen av estlandssvenskarna.

att hos tyska regeringen finna välvillig förståelse för denna fråga, skulle mycket värdesätta ett snart positivt svar på sin framställning.

Det är inte att ta miste på att den svenska regeringen hyser ett starkt engagemang för estlandssvenskarna. Det framhålls i noten att Sverige långt tidigare uttalat sitt intresse för att överföra den svenska folkspillran till Sverige. Som ett centralt argument anförs att en kraftig decimering av män och kvinnor i de arbetsföra åldrarna hotar stammens fortsatta nationella existens. Det erinras om hur Gammalsvenskbyborna 1929 hämtades till Sverige och om Sveriges förhandlingar med Sovjetunionen 1940-41. Överflyttningen får ju inte uppfattas som en flykt från tyskarna!

Det med stor spänning motsedda svaret avgavs mycket riktigt i mars 1944 (verbalnoten var dagtecknad den 3 mars). Den svenska regeringens hemställan avslogs med följande motivering: Estlandssvenskarna var så rotade vid den nedärvda torvan att en så ingripande åtgärd som att överflytta dem till Sverige endast borde vidtas om en tvingande grund därtill förelåg. Enligt den tyska regeringens uppfattning var åtgärden inte aktuell. Och även om en önskan att få överflytta till Sverige fanns "inom delar av Estlands befolkning", var denna inte av principiell natur utan betingad av fruktan för ett nytt bolsjeviskt skräckherravälde i Estland. Denna fruktan kunde visser-

Skatteinspektör Herman Markus. Verksam i den lokala överflyttningsorganisationen i Reval. Ombud för Kommittén för estlandssvenskarna (hösten 1944-våren 1945). Befullmäktigad att organisera evakuering av de estlandssvenskar, som av olika anledningar hamnat i Tyskland, till Sverige.

ligen vara psykologiskt förståelig men måste likväl anses såsom orealistisk, "emedan det stortyska riket såsom de europeiska folkens försvarare mot bolsjevismen under inga omständigheter komme att prisgiva den svenska befolkningsgruppen i Estland åt förintelse genom bolsjevismen." En utflyttning skulle enligt tyska regeringen också framkalla störningar i det ekonomiska livet i Estland och framkalla oro bland landets övriga befolkning. En utflyttning av estlandssvenskarna var av dessa skäl inte tillrådlig. Frågan kunde återupptas till förnyad prövning efter krigets slut.

Sverige måste nu söka nya vägar. Doktor Kleist var fortfarande optimistisk. Ostministeriets egna undersökningar hade visat, sade Kleist, att den estlandssvenska befolkningsgruppen inte hade några möjligheter att fortbestå, och vad arbetsinsatser beträffade hade den ingen som helst betydelse. Endast 16 för krigstjänst lämpliga män fanns kvar i hela svenskbygden! Man hade också kommit till slutsatsen att kustbevakningen i Estland inte utan avsevärda förstärkningar var i stånd att hindra flyktförsök. Ett förbud mot utresa vore därför meningslöst.

I slutet av april 1944 lämnade dr Kleist ytterligare hoppgivande upplysningar till den svenska utrikesförvaltningen och till ledningen för Kommittén för estlandssvenskarna. Hans högste chef, Alfred Rosenberg, hade gett honom i uppdrag "die Angelegen-

S:t Mathias kyrka (Harju-Madise)

Foto Per Söderbäck Ormsökvinna

Foto Per Söderbäck

heit der Estlandschweden zu klären". Och vad mera var, även den mäktige inrikesministern, Himmler, som tidigare varit bestämt emot estlandssvenskarnas överflyttning, hade nu förklarat att han inte hade något att erinra mot en sådan. Estlandssvenskarna skulle få lämna sina boplatser i smågrupper och utan att väcka uppseende. Ostministeriet ville kalla denna utflyttning för "kleiner Grenzverkehr". Kleist räknade med att Sverige skulle ställa mindre fartyg till förfogande. Transporterna borde helst gå över Finland. Underförstått var även att estlandssvenskarna i tysthet kunde ge sig i väg i egna fiskebåtar. Kleist lovade att instruktioner skulle utgå till gränsbevakningen hur den skulle förhålla sig och likaså vore SS-ledningen i generalkommissariatet informerad.

Nyheter från Berlin utlöste febril aktivitet i Stockholm. Samtal med olika företrädare för ostministeriet avlöste varandra. Särskilt ingående blev de med dr Ludwig Lienhard som representerade det estlandssvenska förbindelsestället vid generalkommissariatet i Reval. Dr Lienhard hade ju ända från början av den tyska ockupationen i Estland varit en centralfigur när det gällde kontakter mellan tyska myndigheter och Sverige. Sedan Lienhard meddelat att tyska marinledningen numera inte tillät att eventuella transporter skedde på svenska kölar, föreslog han Kommittén för estlandssvenskarna att den skulle överta kontraktet på en estnisk motorskonare som han kunde

chartra i Estland. Ett formligt avtal ingicks småningom mellan Lienhard och kommittén angående överförande av Estlands svenskar i grupper om 300 personer.

I avvaktan på att transporterna med den av Lienhard förhyrda estniska båten skulle komma i gång, organiserades från Stockholm utflyttning i småbåtar – tillstånd hade ju getts via dr Kleist. Denna trafik pågick från slutet av april och fortsatte ett par veckor framåt. Fram till den 5 maj hade 232 estlandssvenskar räddats över till Hangö med två mindre båtar utrustade av kommittén i Stockholm.

Men plötsligt sattes det stopp för dessa transporter. Gränsbevakningen skärptes ånyo och några flyende arresterades. Kleist kunde på förfrågan från Stockholm om orsaken till denna omsvängning i den tyska politiken inte ge något tillfredsställande svar. Han lovade emellertid att göra sitt yttersta för att finna en lösning. Kleist förmodade att dr Lienhard skulle kunna reda ut situationen.

Kleists antagande visade sig vara riktigt. Lienhards goda kontakter med den högsta SS-ledningen resulterade i att till synes oöverstigliga hinder undanröjdes och transporterna kom i gång (pendeltrafiken med småbåtar återupptogs dock inte). Motorseglaren "Juhan" anlände med sin första last till Lidingö strax före midsommar. Denna första transport följdes av ytterligare åtta med "Juhan" och en tionde och sista med motorseglaren "Tri-

ina", som anlöpte svensk hamn den 22 september 1944. Sammanlagt överfördes under dessa halvlegala former ca 3 500 estlandssvenskar och ett betydande antal ester. (Om "Juhans" och "Triinas" dramatiska resor över Östersjön kan läsas på annat ställe i detta nummer av Kustbon. Se t.ex. även Kustbon 1980:3.)

Det bör understrykas att huvudaktörerna från tysk sida, Lienhard och Kleist, trots återförsäkringen hos herrar Himmler och Rosenberg, med dessa halvlegala transporter tog stora risker. Vi får komma ihåg, att det tyska utrikesministeriet inte hade sanktionerat företaget och att det säkert också fanns andra instanser, bl.a. den estniska polisen enligt Lienhard, som ville hindra den estlandssvenska "fanflykten". När von Ribbentrop sent omsider ändrade inställning och beviljade *kollektivt* utresetillstånd för estlandssvenskarna ("Juhans" resor betraktades som "individuella"), hade den tyska civilförvaltningen och även de tyska trupperna lämnat Estland och ca 85 procent av estlandssvenskarna befann sig i trygghet i Sverige.

Operation "kleiner Grenzverkehr" kunde avslutas men Sveriges engagemang i återinvandningsfrågan fortsatte. Ett antal estlandssvenskar hade nämligen i krigets slutfas hamnat i Tyskland och dit hade också på mycket komplicerade vägar ett antal gammalsvenskbybor från Ukraina anlämt. Även dessa folkspillror måste räddas. Återigen ingrep dr Kleist, nu med den estlands-

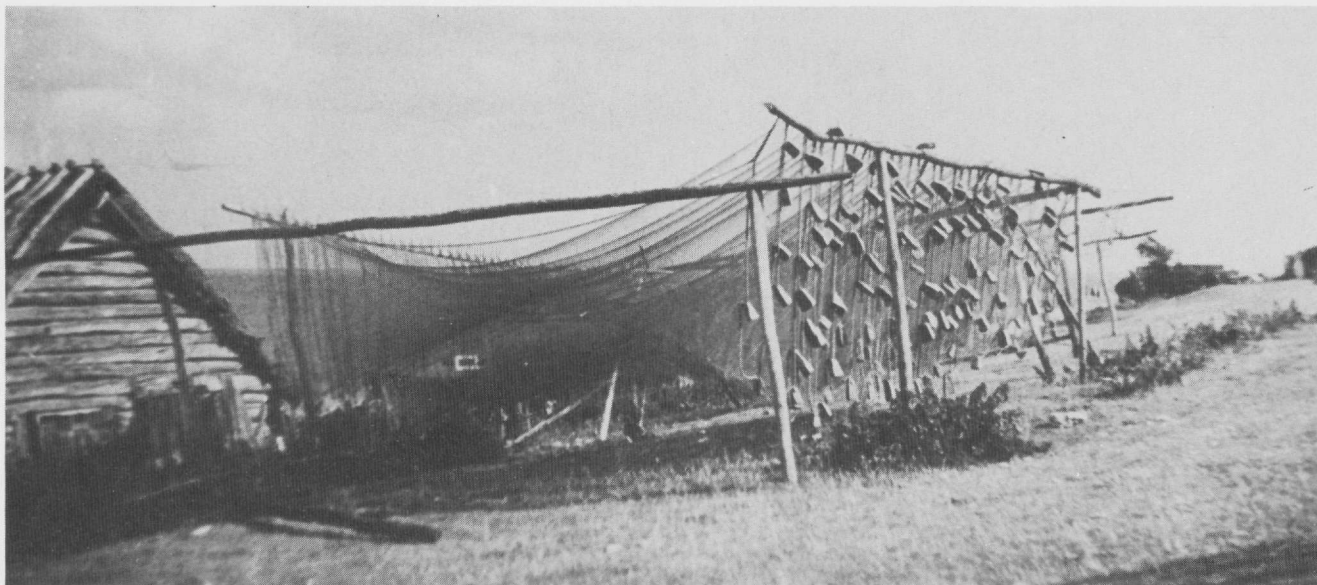

Foto Per Söderbäck

svenske juristen Herman Markus som samarbetspartner. Denne gavs av Kommittén för estlandssvenskarna fullmakt att biträda den svenska beskickningspersonalen i Berlin vid uppspårandet av vilsegångna estlandssvenskar i krigets Tyskland. Herman Markus kunde i sin slutrapport till Kommittén för estlandssvenskarna våren 1945 meddela att närmare 200 estlandssvenskar och ett betydande antal ester kunnat räddas över till Sverige, tack vare insatser framförallt från "byrå Kleist" och genom den svenska beskickningens och hans egna bemödanden.

Vad beträffar räddningsaktionen för gammalsvenskbybor i Tyskland kan den sägas ha misslyckats. Endast ett fåtal kunde efter otaliga irrfärder och långt efter Tredje rikets fall överföras till Sverige. Detta tack vare redaktör Herje Granbergs (i Aftonbladet) utomordentliga insatser.

Sammanfattning: Estlandssvenskarna hade alltsedan hösten 1939 vid otaliga tillfällen demonstrerat sin samfälliga vilja att utvandra till Sverige. Källmaterialet visar otvetydigt att det inte fanns något stöd för de sovjetiska respektive tyska påståendena att estlandssvenskarna inte skulle önskat bryta upp utan varit "vilseledda".

Det har också tydligt framgått av det presenterade materialet att estlandssvenskarna – i varje fall fr.o.m. sommaren 1940 – var välkomna till Sverige. Sveriges regering och utrikesför-

valtning gjorde stora ansträngningar för att få ryska och senare tyska myndigheter att bevilja utresetillstånd för Estlands svenskar – till en början för särskilt utvalda grupper, snart för hela folkstammen.

Det råder ingen tvekan om att estlandssvenskarnas egen aktivitet såväl genom petitioner som genom massflykten till Sverige fr.o.m. våren 1943 verksamt bidrog till att överflyttningsfrågan löstes. Flykten banade vägen för de halvlegala transportererna 1944.

Ovanligt många myndigheter och enskilda personer var inkopplade när estlandssvenskarna evakuerades. De ca 7000 som räddades från krigets kaos har anledning att med tacksamhet minnas den svenska statsledningens insatser. Närmast ansvariga i överflyttningsfrågan var statsråden Günther och Möller och den dåvarande statssekreteraren i socialdepartementet Tage Erlander. I Kommittén för estlandssvenskarna är riksantikvarie Sigurd Curman och kommitténs mångårige sekreterare och ledamot dr Gerhard Hafström centrala figurer. Major Carl Mothander medverkade till att sjuktransporterna kunde komma igång på allvar hösten 1943.

Bland de tyskar som kom att spela en avgörande roll i "spelet om estlandssvenskarna" bör främst nämnas ministerialdirigenten dr Peter Kleist och dr Ludwig Lienhard – den senare dessutom från slutet av juli 1944 officiellt ombud för Kommittén för

estlandssvenskarna. I sina strävanden för folkgruppen får de smånigom stöd av dignitärer i centralförvaltningen i Berlin och av generalkommissarie Litzmann och hans medarbetare i Reval.

Det utfördes också ett framgångsrikt lagarbete av estlandssvenska frivilliga i den byråkratiska apparat som i samband med överflyttningen byggdes upp i Reval, Hapsal och ute i de olika landsortskommunerna. I sin slutrapport understryker doktor Lienhard att han effektivt stötts i sitt arbete av bröderna Hjalmar och Ivar Pöhl, av Fridolf Grönberg, Ivar Stahl, Herman Markus, fröken Olga Hallberg och många andra periodiskt arbetande medhjälpare. Vi får inte heller glömma de insatser som gjordes av sjöbefäl och manskap på båtar av skiftande storlek och kvalitet.

Till slut kan vi konstatera att en positivare syn på överflyttningen från såväl den sovjetryska regeringen som den tyska skulle ha räddat många liv. Om von Ribbentrop så sent som i början av september 1944 gått med på en allmän evakuering på svenska kölar, skulle merparten av de ca 1200 estlandssvenskar som nu lämnades kvar ha kunnat överföras till Sverige.

Och ännu ett konstaterande: myterna kring estlandssvenskarnas återinvandring till Sverige är inte svåra att avliva. Det gäller bara att plocka fram fakta.

